

Opsesija krizom države i nemogućnost izgradnje ustavne države:

CIRCULUS VITIOSUS PARTOKRATIJE U SRBIJI *

Aleksandar MOLNAR,
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu
amolnar@f.bg.ac.rs

U članku se autor bavi postojanom nesposobnošću srbijanske političke elite da izgradi ustavnu državu. Umesto izgradnje ustavne države, moderna nezavisna Srbija se u svojoj jednoipovekovnoj istoriji suočavala samo sa raznovrsnim ustavnim fasadama koje su prikrivale autokratiju ili partokratiju. Nakon iskustva komunizma u Drugoj Jugoslaviji, srbijanska politička elita pokazala se najvernija principu partokratije, koji je preživio autokratska iskušenja Slobodana Miloševića (1997–2000) i Zorana Đinđića (2000–2003), a da se nikada nije suočio ni sa kakvom realnom „pretnjom“ konstitucionalizacije. Otuda je ova elita pravu „krizu države“ uvek doživljavala kao kombinaciju opasnosti „odozgo“ (tj. od federalnih struktura poput Jugoslavije ili supranacionalnih organizacija poput Evropske unije) ili „odozdo“ (tj. od različitih samoorganizovanih društvenih grupa koje su bile protivstavljene vladajućoj partiji/partijama). U članku, autor zastupa stav da je glavni izvor „krize države“ u Srbiji bila i ostala pomenuta nesposobnost srbijanske političke elite da izgradi ustavnu državu.

Ključne reči: država, kriza, ustav, partokratija, autokratija, demokratija

Uvod

NA PRVI POGLED, REKLO BI SE DA U POSLEDNJE vreme nijedan oblik krize nije mimoišao Srbiju. Ekonomska kriza, koja se vrlo spremno proglašava za pridošlu „spolja“ (te samim tim valjda i ne seže u prošlost

* Rad je nastao u okviru projekata „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (179035), koji se realizuje na Insititu za sociološka istraživanja Univerziteta u Beogradu – Filozofskog fakulteta i kojeg finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

pre 2008), i različite parcijalne krize (u zdravstvu, u školstvu, u komunalnom sistemu itd.), za čiji nastanak i reprodukovanje se nikada niko i ne okrivljuje osim neidentifikovanog „mi” ili, eventualno, bezličnih „političara”, stopile su se u jedan neprozirni galimatijas koji za sebe sve osnovanije polaže zahtev da bude identifikovan sa normalnim stanjem. A kao kulminacija svih tih kriza – gotovo kao kriza nad krizama – ističe se kriza države.

Kriza države nije jednostavan fenomen i zbog toga joj se može pristupiti na različite načine. Već na prvi pogled, elementarnim uvidom u preokupacije javnog mnjenja, stiče se utisak da u bavljenju krizom države u Srbiji dominiraju konzervativni tonovi, što ne treba posebno da čudi s obzirom da je ovo pitanje najtešnje povezano sa u Srbiji preovlađujućom konzervativnom tradicijom shvatanja države *kao domena suverene vlasti koja raspoláže „monopolom nasilja”*. Čak bi se moglo reći da je fiksacija za krizu države postala toliko snažna da je potpuno zasenila notornu činjenicu da Srbija do sada nikada nije bila – kao i da u doglednoj budućnosti neće biti – *ustavna država* (te da je samim tim ostala pošteđena opasnosti od *ustavne krize*). Zato bih se na narednim stranama pozabavio mogućnošću da se u izravnu vezu dovede prava opsesija krizom države u Srbiji i kontinuirana neuspešnost nosilaca vlasti da od Srbije (jedno vreme i Jugoslavije) naprave ustavnu državu. Drugim rečima, teza koju bih želeo da u ovom radu ispitam glasi: da li jedan od glavnih razloga zbog kojih Srbija ne može da postane ustavna država (pa samim tim i da, eventualno, dođe u priliku da iskusi ustavnu krizu) leži u strahu od krize države koji opседа partijsku elitu – da bi se onda preneo na druge frakcije elite i naposljetku na skoro celo stanovništvo – i u njenoj odlučnosti da se toj krizi suprotstavlja partokratskim sredstvima (ili, tačnije, partokratski ustrojenom prerogativnom državom). Kao istoričar ideja, svoje istraživanje ću sprovesti rekonstruisanjem odgovarajućih teorijskih tradicija na osnovu kojih se odgovarajuće krize konceptualizuju i uz pomoć kojih je moguće sprovesti jedno ideološkokritičko čitanje važećeg Ustava Republike Srbije.

Kriza države u etatičko-konzervativnom i liberalno-konstitucionalnom diskursu

Uspon shvatanja da je država stvar suvereniteta ili „monopola sile” nije starija od novog veka i posledica je ulaska vojničkog *imperiuma* u rimski državopravni diskurs tokom principata, a preko njega i u renesansne rasprave o državi. Pre toga je država bila „javna stvar” ili stvar pravde (koja se ponajbolje ostvaruje u republikama kao uređenjima koja u sebi sadrže i monarhijski, i aristokratski i demokratski element): ako nje njema, pisao je Ciceron u sam sumrak rimske republike, i „ako sve potpadne pod vlast jedne klike, onda se ne može govoriti o državi u pravom smislu (*quae tota sit in factionis potestate, posse vere dici rem publicam*)” (Cicero

1960, 290–291).¹ Ipak, novovekovno shvatanje države nikada se nije moglo redukovati na ideju suvereniteta („vlast jedne klike” u Ciceronovoj terminologiji). To se najbolje može pokazati na primeru uticajne knjige *Levijatan, ili materija, forma i vlast crkvene i građanske države* Tomasa Hobza (Thomas Hobbes), koja se pojavila maja 1651. u Londonu. Svoju koncepciju države Hobz je nadovezao na biblijski opis čudovišta Levijatana kao „kralja nad svom decom gordosti” (Knjiga o Jovu, 41, 34; Hobz 1991, 311).² Polazeći od aksioma da „deca gordosti” po prirodi žive u stanju rata svih protiv svijui (odnosno pod vladavinom drugog biblijskog čudovišta, Behemota), Hobz je došao do zaključka da će oni, u meri u kojoj postaju racionalni, shvatati neophodnost da okončaju to stanje i pređu pod vladavinu Levijatana. Pošto ni stanje građanskog rata ni državno stanje nije lišeno nevolja i poteškoća, Hobz je izabrao da ih dovede u vezu sa ovim mitskim čudovištima koja su bila živo prisutna u još uvek poprilično snažnoj religioznoj svesti Engleza XVII veka.

Istorija recepcije Hobzove teorije države pokazuje zanimljivu polarizaciju. Na jednoj strani su bili oni kojima je najprivlačnije bilo Hobzovo određenje suverene vlasti kao „suštine države”, principijelno osporavanje svake mogućnosti „da suverena vlast može da se deli” (Hobz 1991, 316) i insistiranje na dosledno unitarističkom uređenju države, pošto je svaki ustupak ne samo političkom, nego i socijalnom pluralizmu shvatan kao zazivanje Behemota.³ Drugi su mnogo više preferirali Hobzovo shvatanje društvenog ugovora na kojem se temelji država (pa samim tim i suverena vlast). U tom smislu je najzanimljiviji bio jedan opis nastanka države iz 17. glave *Levijatana*: „Jedini način da se uspostavi takva zajednička vlast koja može biti sposobna da ljude brani od zavojevača spolja i povreda koje jedni drugima nanose i da ih obezbedi tako da svojom marljivošću i plodovima zemlje mogu da se ishrane i da zadovoljno žive jeste da sve svoje moći i svu svoju snagu povere jednom čoveku ili jednom skupu ljudi koji će moći sve njihove volje putem većine glasova da svede na jednu volju” (Hobz 1991, 179).⁴ Suverena vlast time je uslovljena sa tri interesa koje mora da zadovolji kako bi je građani prihvatili (tj. kako bi prvo zaključili društveni ugovor, a potom ga se i pridržavali): ona mora da im obezbedi

1 Aurelije Avgustin se još u doba dominata sećao pripovesti o zarobljenom piratu koji je Aleksandru Makedonskom rekao da je piraterija vršenje malog nasilja, a imperija vršenje nasilja naveliko. „Ako se ukloni pravda, šta ostaje od kraljevstava osim velike bande zločinaca?” (St. Augustine 1987, 139).

2 Engleski prevod ovog stiha Knjige o Jovu odstupa značajno od prevoda Đure Daničića (koji je umesto „dece gordosti” naveo „zverinje”): „he is a king over all the children of pride”.

3 Na jednom mestu *Levijatana* Hobz je pribegao čak jednom radikalnom poređenju: „veliki broj korporacija [...] su kao veliki broj manjih država u utrobi jedne veće, slično crvima u crevima prirodnog čoveka” (Hobz 1991, 322).

4 Akt prenosa moći i snage sa građana na suverena Hobz je shvatao kao pravno regulisan, odnosno kao paralelan sa prenosom *jednog dela* njihovog prirodnog prava, pri čemu „[u]zajamno prenošenje prava jeste ono što ljudi nazivaju ugovorom” (Hobz 1991, 143).

unutrašnji mir i bezbednost, uslove u kojima mogu da *prežive* od svog rada i, *last but not least*, mogućnost „da zadovoljno žive”. Time su mir, opstanak i zadovoljstvo građana postali *ugovorna obaveza* suverene vlasti, štaviše, njen *conditio sine qua non*. Jer, „obaveza podanika prema suverenu traje samo dotle dok traje moć kojom je on u stanju da ih štiti, i ne duže. [...] Suverenost je duša države, a kad duša napusti telo, onda udovi više ne dobijaju kretanje od nje” (Hobz 1991, 223).

Ovom svojom teorijom države Hobz je pružio ključne argumente i za etastički (autoritarni) konzervativizam⁵ i za liberalni konstitucionalizam. S jedne strane, etastičkim konzervativcima je dao argument da *država postoji samo dok je moguće identifikovati suverenu vlast na vrhu unitarno uređene socijalno-političke strukture*, dok je liberalnim konstitucionalistima dao argument da *država postoji samo ako je proistekla iz ustava kao društvenog ugovora i ako je vlast obavezana da se stara o miru, opstanku i zadovoljstvu građana*. Najveće zlo koje se iz pozicije prvih moglo zamisliti bilo je da država izgubi suverenu instancu – bilo da se radi o „jednom čoveku ili jednom skupu ljudi” – i počne da daje ustupke pluralizmu – bilo da se radi o profesionalnim udruženjima (esnafima koji su postojali u Hobzovo vreme), preko organizovanih modernih klasa, pa sve do federalnih jedinica (čiji su rudimenti u Hobzovo vreme postojali samo u njemu neomiljenoj Nizozemskoj). Najveće zlo koje se iz pozicije drugih moglo zamisliti jeste ugrožavanje mogućnosti *svih* građana da ustavom kao društvenim ugovorom utvrđuju uslove za osiguranje mira, za obezbeđenje svog opstanka i za maksimiranje svog zadovoljstva. A taj način razmišljanja ih je već do kraja XVIII veka odveo preko granica Hobzove teorije, u direktno osporavanje principa suvereniteta i unitarizma i delimičnu rehabilitaciju antičkog republikanskog shvatanja države kao stvari pravde, tj. prema prihvatanju kako podele vlasti (Lok [Locke]), u kojoj najveće garancije mora imati sudska vlast kao fizički najslabija, a za prava građana najvažnija (Monteskje [Montesquieu]), tako i prema federalizmu izvan države (Sen-Pjer [Saint-Pierre]) i unutar nje (Medison [Madison]). Naposletku, Kantova (Kant) politička filozofija poslužiće u naredna dva veka kao najveća inspiracija konstitucionalne misli da nađe nivo partikularnih država i uhvati se u koštac sa zadatkom konstitucionalizacije čitavih kontinenata (Sjedinjene Američke Države, Evropska unija), pa i celog sveta (upor. Habermas 2004).

Rečeno ne treba shvatiti tako kao da je za etastičke konzervativce *a priori* nebitan ustav, a za liberalne konstitucionaliste država. Stvar je pre u definicijama i prioritetima. Za etastičke konzervativce država ima intrističnu vrednost kao takva i može (iako ne mora) bez problema da bude ustavna, pri čemu konstitucionalizaciji treba da teži samo u meri dok to ne ugrožava postojanje jedne suverene instance

5 Pošto etastički konzervativizam nije jedini oblik modernog konzervativizma, u daljem izlaganju ću se baviti samo sa njim kao idealnim tipom, ostavljajući po strani njegove mnogobrojne modifikacije nastale iz preplitanja sa liberalizmom.

vlasti i unitarnog ustrojstva države. Obrnuto, za liberalne konstitucionaliste država u kojoj postoji jedna suverena instanca predstavlja običan instrument represije i očuvanja privilegija (onih koji žive u posebnoj milosti suverene vlasti), zbog čega jedino prihvatljiva može biti ustavna država, u kojoj ustav reguliše efektivnu podelu vlasti, daje posebne garancije sudskoj vlasti i omogućava što ekstenzivniju primenu federalizma kako bi vrednosti mira, opstanka i zadovoljstva mogle biti zaštićene što većem broju *ljudi* u što većoj *meri* – a to znači od opštinskog, preko nacionalnog (odnosno infra- i supranacionalnog), sve do globalnog svetskog nivoa, koji naposljetku treba da okupi sve države u jedinstvenu federalnu političku strukturu.

U senci uspona kontroverznog i mnogo diskutovanog novovekovnog pojma države odvijao se postepen ulazak pojma krize iz biblijskog narativa (naročito u vezi sa apokaliptičkim iščekivanjem Strašnog suda) u političke rasprave (u vreme kada je Hobz pisao svog *Levijatana* počelo se u konzervativnim krugovima Engleske govoriti o „krizi Parlamenta”: upor. Weimayr, 1999: 56). Međutim, do ukrštanja ova dva pojma u ambicioznu koncepciju „krize države” moraće dosta vremena da prođe. Iako se sintagma „kriza države” sporadično pojavljuje u političkim raspravama XVIII i XIX veka, ona na eksplozivnosti dobija tek dvadesetih godina u Nemačkoj, u kontekstu debata vezanih za mogućnosti opstanka i daljeg razvoja Vajmarske republike kao jedne moderne demokratske ustavne države, ali i Društva naroda čiji je ona trebalo da bude istaknutiji član.

Vajmarska republika je prva moderna država koja je postala opsednuta krizom i to je postalo sasvim vidljivo u naučnoj produkciji. Dok je još 1920. Nemačka služba za katalogizaciju knjiga pod pojmom krize registrovala samo publikacije posvećene ekonomskoj krizi, deset godina kasnije domeni krize u kojima je pratila objavljene publikacije enormno su se uvećali (upor. Graf 2010, 592–593). Kada je u pitanju politička nauka, krizu su najemfatičnije isticali autori koji su političku realnost Vajmarske republike sagledavali u širem „nacionalnom diskursu bolesti” i koji nisu bili skloni nikakvom pesimizmu, nego su krizu tumačili kao priliku za „nacionalnu obnovu” i „ozdravljenje” (upor. Föllmer 2001, 47–48), najčešće u pravcu izgradnje sasvim „nove države” (čija je jedna varijanta bio i „Treći rajh”: Braatz 1971, 575 i dalje). U takvoj atmosferi započinju dalekosežne debate i o krizi države.

Ipak, bilo bi pogrešno smatrati da je diskurs krize države bio isključivo prisutan u desničarskim krugovima (pogotovo onim fašističkim i nacionalsocijalističkim). Upravo suprotno, u debatama o krizi države u Vajmarskoj republici moguće je identifikovati tri sasvim različite ideološke pozicije. Na prvoj, ujedno i najliberalnijoj, nalazio se Fridrih Majneke (Friedrich Meinecke), koji je u poslednjem, petom odeljku trećeg dela *Ideje državnog rezona u novijoj istoriji* (1924) pisao o

„veoma teškoj krizi” u kojoj se našla „ideja državnog rezona”⁶ nakon završetka Prvog svetskog rata i koja se ispoljavala u potpunom haosu modernog sveta do kojeg je dovelo razobručeno nasilništvo evropskih država (Meinecke 1963, 498 i dalje). Šireći raspon svoje kritike od nemačkih republikanaca, koji su stvaranjem „jakog plebiscitarnog predsedništva” obnavljali državnorezonske strukture Drugog rajha, do francuskih republikanaca, koji su Nemačkoj u miru vraćali milo za drago za sva nedela počinjena na francuskoj teritoriji u ratu, Majneke je na kraju svoje knjige sa žaljenjem morao da zaključi da je malo verovatno da će „istinsko Društvo naroda postati realnost”, pošto njegove članice nisu ispunjene „istim udružbenim raspoloženjem” i, pod uticajem neobuzdanog državnog rezona, odbijaju neophodnu „žrtvu suvereniteta” (Meinecke 1963, 508).

Nešto drugačiju poziciju od Majnekeove zauzeo je Alfred Veber (Alfred Weber) u nizu kraćih napisa i, konačno, u knjizi *Kriza moderne misli o državi u Evropi* (1925). Veber, koji je kao i Majneke podržavao Vajmarski ustav i koji kao nacionalni liberal svakako nije spadao među neprijatelje mlade republike, krizu države je ipak video značajno drugačije nego Majneke, pošto je nije posmatrao kroz prizmu tradicije državnog rezona. Svoju knjigu on je, obrnuto, započeo pesimističnom konstatacijom o nužnosti nastupanja krize „moderne države i njene ideje” u jednom „dodu Musolinija (Mussolini), Lenjina, dalekosežne paralize državnog autoriteta u mnogim evropskim zemljama, narušavanja velikih delova državnog suvereniteta za jednako velike evropske oblasti, postojanja jednog konzorcijuma 'nadsuverenskih država'” (Weber, 1925, 21). Uprkos oštrih kritika na račun kako fašizma u Italiji, tako i imperijalizma država pobednica u Prvom svetskom ratu (koje su stvorile omraženo Društvo naroda) – baš kao i na račun svih ostalih evropskih država, uključujući tu i Nemačku, zbog podleganja imperativima razobručenog kapitalizma i militarizma – Veber je na kraju izneo neuverljiv predlog uspostavljanja neke vrste evropske federacije, u kojoj bi glavnu ulogu igrale Velika Britanija, Francuska, Nemačka i Italija, koja bi jedina bila u stanju da zaustavi ekspandirajuću „krizu moderne države i njene ideje” i koja bi, *last but not least*, trebalo da se suprotstavi prodoru boljševizma na zapad (Weber 1925, 165). Ako ovo liči na jedan od ranih predloga za uspostavljanje Evropske unije, ne treba nikako smetnuti s uma da je taj predlog bio rukovođen vrlo konzervativnom idejom suprotstavljanja ne samo Sovjetskom Savezu (koji preko Kominterne i komunističkih partija u evropskim zemljama sponzorise svetsku komunističku revoluciju), nego i Americi (koja predvodi konzorcijum „nadsuverenskih država” i nameće opasnu ideju svetske federacije – tada već opredmećenu u Društvu naroda).

6 Majnekeova dijagnoza krize „ideje državnog rezona” nalazila se na tragu *Svetskoistorijskih razmatranja* (1905) Jakoba Burckharta (Jacob (upor. Burckhardt) – a pogotovo četvrtog poglavlja koje je nosilo naslov „Istorijske krize” (upor. Burckhardt 1958, 159 i dalje) – u kojima je već bila konstatovana „kriza ideje države” sa sličnim simptomima.

Naposletku, treća pozicija u shvatanju krize države ujedno je i najkonzervativnija i u njoj izgradnji je najdalje otišao Karl Šmit (Carl Schmitt). Veberovu (nacionalno-liberalnu) teoriju krize moderne države Šmit je povezoao, eksplicitno, sa teorijom krize demokratije, koju je izneo Moric Julius Bon (Moritz Julius Bonn) u svojim knjigama *Raspad moderne države* (1921) i *Kriza evropske demokratije* (1925) i, implicitno, sa brojnim protivprosvetiteljskim teorijama krize crkve, autoriteta i tradicionalnih identiteta na Zapadu (upor. Weimayr 1999, 57 i dalje). Na taj način Šmit je stigao na teorijsku poziciju koja je trebalo da bude usmerena i protiv Amerike (odnosno Društva naroda), i protiv Sovjetskog Saveza (odnosno Kominterne), ali i protiv novostvorene Vajmarske republike, kompenzujući ovu radikalizovanu kritičku oštricu porastom simpatija prema fašističkoj Italiji. U „Pret-hodnoj napomeni” za drugo izdanje knjige *Duhovnoistorijsko stanje današnjeg parlamentarizma* (prvo izdanje 1923, drugo izdanje 1926) Šmit je uveo razlikovanje između (Veberovog) koncepta krize države, (Bonovog) koncepta krize demokratije i nečega što je trebalo da bude njegova originalna teorija krize parlamentarizma (upor. Schmitt 1926, 21). Po toj teoriji, i liberali i socijaldemokrati su pokušavali da povežu državu, demokratiju i parlamentarizam i da njihove krize tretiraju kao delove jedne sveobuhvatne krize, ali u tome nisu uspeli jer je to od samog početka bilo nemoguće. Nemogućnost su shvatili boljševici i fašisti i zato su odmah ukinuli ne samo parlamentarizam, nego i njegove osnovne pretpostavke – partijski pluralizam i podelu vlasti (koja je u Americi bila još više razvijena nego u parlamentarnim državama – ali samo da bi bila dovedena do „diktature razuma”: Schmitt 1926, 59). Uzme li se u obzir da je Šmitov otvoreni napad na parlamentarizam u isto vreme bio i prikriveni napad na demokratiju (Bracher 1968, 23–24), njegovo rešenje za problem koji mu se činio najakutnijim – problem krize *u biti apsolutističke države*,⁷ koja se ne može okončati sve dok se apsolutizam nekako ne izmiri sa demokratijom – bilo je da se ukine parlametarizam, nakon čega bi se krenulo u ustavnopravnu izgradnju (u manje radikalnoj partokratskoj varijanti) „totalne pluralističke partijske države”, u kojoj će partijski pluralizam preživeti u svojevrstnoj fasadnoj varijanti, ili (u radikalnijoj autokratskoj varijanti) u „totalnu firerovu državu” nalik na onu italijansku fašističku (upor. detaljnije o tome u: Molnar 2010, 174 i dalje). Time je dodatno razrađen upravo onaj već opisani etatističko-konzervativni diskurs krize države kao *krize prerogativne države*, koja na prva iskušenja konstitucionalizacije

7 Upravo iz potrebe da Vajmarsku republiku objasni kao vrhunac krize novovekovne države Šmit je započeo sa redukcionističkim shvatanjem istorije novog veka kao „patogeneze građanskog sveta” koji tu krizu neprestano proizvodi zbog opsesivne želje da uništi apsolutizam. Najsistematičnije idejnoistorijsko istraživanje sa tog teorijskog polazišta sproveo je Rajnhard Kozelek (Reinhart Koselleck) u svojoj knjizi *Kritika i kriza. Studija o patogenezi građanskog sveta* (1959) (Kozelek, 1997). Naravno, u Kozelekovoj studiji se još manje nego u Šmitovim spisima može naći eksplicirana teza da je apsolutistička država *jedina prava država*.

(kako Nemačke, tako i – kroz Društvo naroda – celog sveta) reaguje panično i pokušava da se vrati svojim starim apsolutističkim korenima, unitarizujući modernu državu, čisteći je ne samo od svih, u međuvremenu izniklih oblika pluralizma, nego i od bilo kakve supstancijalne demokratije, a sve u cilju da postane podobna za vladavinu jedne suverene instance, oličene ili u jednom osamostaljenom višepartijskom amalgamu, ili u vođi koji unifikacijom svoje partije unifikuje i celu državu.

Veliki značaj drugog izdanja Šmitove knjige *Dubovnoistorijsko stanje današnjeg parlamentarizma* ležao je u tome što je političke partije smestilo u dosledno etatiističko-konzervativni diskurs (u kojem su, shodno Hobzovoj metafori, predstavljali pandan „crva u crevima prirodnog čoveka”). O Šmitovoj inovativnosti može se najbolji utisak steći ako se njegova teorija uporedi sa teorijom Maksa Vebera (Max Weber) i Roberta Mihelsa (Robert Michels). U delu knjige *Privreda i društvo* posvećenom trima oblicima „podele moći” u okviru države – klasama, staležima i partijama – Maks Veber je bez ikakvih moralnih rezervi napisao da je cilj potonjih isključivo u tome da „utiču na ovaj [državni] aparat i da ga po mogućnosti sastave od svojih članova partije” (Veber 1976, 42). Iako je ovaj deo knjige (posthumno objavljene 1921) napisan još pre Prvog svetskog rata, ni kasniji deo (napisan 1918), posvećen u celosti političkim partijama (Veber 1976, 454–474), nije doneo drugačije gledanje na njih, a u tom gledanju nije bilo ni malo podozrenja da bi one – baš kao ni klase i staleži – mogle biti uzročnici „krize države”. Na jednom mestu, Veber je čak izneo ubeđenje da je jedno vreme američka partijska praksa zaposedanja državnih službi svojim takoreći analfabetskim pristalicama imala pozitivan efekat utoliko što je sprečavala „stvaranje kaste birokrata”, ali da je na duge staze bila bez ikakve šanse na uspeh: onog momenta kada je nestalo „neograničeno obilje ekonomskih izgleda”, „diletantsko upravljanje” je počelo da stvara sve veću štetu i moralo je nestati, ostavljajući prostor za uspon „birokratije evropskog tipa” koja prema svim partijama održava ekvidistancu (Veber 1976, 457).⁸ Samim tim, parijski pluralizam, podela vlasti i nezavisna uprava („birokratija”) ukazivali su se kao svojevrsan usud okcidentalne države, tako da se politički vrhunac racionalnosti na Zapadu upravo i sastojao u tome da neutralizuje loše posledice svega onoga bez čega ta država ne bi mogla da opstane. A ona ne bi opstala ako bi bila uspostavljena diktatura proletarijata koju zagovaraju komunističke partije u Evropi (to je bio put potpunog podređivanja ekonomije politici i obnove državnog kapitalizma kao najprimitivnije forme kapitalizma), pa čak i ako bi bio usvojen reformistički predlog da se „umesto ili pored” parlamenta uvedu „izborna tela na osnovi profesionalnih staleža”, pošto bi to dovelo do potpune podređenosti politike ekono-

8 Štaviše, u „birokratizovanoj demokratiji” Veber je prepoznao formulu u kojoj će se nakon završetka Prvog svetskog rata odvijati komplementarni procesi „amerikanizovanja Evrope” (prodora demokratije američkog tipa u evropske zemlje) i „evropeizovanja Amerike” (potiskivanje partijskih kadrova u administraciji „birokratijom evropskog tipa”) (Veber 1988, 36).

miji, odnosno do otvaranja prostora za neobuzdani „kapitalistički uticaj” (Veber 1976, 455).⁹ Diktatura „poslovnog čoveka” u predstavništvu profesionalnih staleža predstavljala je po Veberu jednako veliku *unutrašnju* opasnost po državu kao i diktatura komunista u predstavništvu radničke klase, dok je ustavno regulisana borba političkih partija u parlamentu ostajala jedino sigurno sredstvo borbe protiv tih opasnosti.

Četiri godine nakon objavljivanja *Privrede i društva*, Robert Michels (Robert Michels) je objavio drugo izdanje svoje knjige *Prilog sociologiji partijskog ustrojstva u modernim demokratijama* (1925). Iako je prvo izdanje ove knjige (iz 1911) bilo posvećeno Veberu, u znak zahvalnosti za dugogodišnje prijateljstvo, Michels ne samo da je tu posvetu u drugom izdanju izostavio, nego je napisao da u međuvremenu objavljena fragmentarna Veberova razmatranja problematike političkih partija nisu sadržavala ništa što je moglo doprineti poboljšanju drugog izdanja *Priloga sociologiji partijskog ustrojstva u modernim demokratijama*. Štaviše, Michels je bio svestan da su i („sveobuhvatna”) poboljšanja koja je napravio u drugom izdanju svoje knjige nedovoljna da bi objasnila one najkrupnije novine koje je doneo Prvi svetski rat: na jednoj strani, stapanje partije i države tamo gde su pobedili boljševizam i fašizam (u Rusiji i Italiji) i, na drugoj strani, „proces raspadanja državnog tela [koje je] bilo u punom pogonu” (Michels 1970, xxviii) i u čije uzroke (čak ni u Nemačkoj) Michels na ovom mestu nije želeo da se upušta.

Ali, tu gde je Robert Michels zastao Karl Šmit je suvereno krenuo dalje. Iz Mihelsovih analiza on je izvukao logičan zaključak: da bi moderna država zaustavila „raspadanje” svog tela (odnosno prevazišla krizu) ona je morala zaboraviti parlamentarizam, ukinuti partijski pluralizam i svoju demokratiju vezati za celinu narodnog tela, u kojem više ne sme biti nikakvih „crva” – u *širokom dijapazonu od političkih partija, preko klasa i staleža, sve do federalnih jedinica*. A kao što mora da se izbori protiv „sila koje prete odozdo”, tako mora i da pruži otpor „silama koje prete odozgo” – intervencijama Društva naroda ništa manje nego revolucionarnoj aktivnosti Kominterne. To je bila ona konačna i relativno zaokružena etatističko-konzervativna pozicija koju je Šmit uspeo da profiliše na osnovu žučnih rasprava koje su u Nemačkoj vođene u prvoj polovini dvadesetih godina i koje će se u narednim godinama samo još više zaoštravati, kako budu napredovali, združeno, ekonomska kriza i kriza nemačkog parlamentarizma i kako bude – kao odgovor na njih – napredovala totalitarizacija države.

Na ovom mestu potrebno je problematizovati i ustavnu krizu. Vajmarska republika bila je ustavna država koja je 1930. iskusila duboku ustavnu krizu (tokom koje su se razdvojili politički i pravni sistem i uspostavila dihotomija prerogativne

9 Sličan ishod imao bi i eksperiment sa „državnim socijalizmom”, koji su u Veberovo vreme mnogi socijalisti doživljavali kao logičan ishod mera „podržavljenja” preduzimanih tokom Prvog svetskog rata od strane svih zaraćenih strana (upor. Veber 1988, 41).

i pravne države), koja tokom naredne tri godine nije uspela da pronađe izlaz iz nje (zbog čega je ustavni sistem postajao sve više fasada za autokratsku prerogativnu državu u formi predsedničke diktature) i koja je naposljetku propala kada je vlast (tj. ključne poluge prerogativne države) došla u ruke nacionalsocijalističke partije – najpripremljenije da već započeti proces totalitarizacije države beskrupulozno dovede do logičnog kraja. Zato bi se ustavna kriza mogla definisati kao otvoreno, temeljno i akutno osujećenje funkcionisanja ustavnog sistema koje politički život dovodi u svojevrsno stanje paralize, koje javnost mobilizuje da se pozabavi nekim krupnim društvenim problemom (koji je prouzrokovao političku krizu ili sa njom stoji u najdubljoj vezi) i koje traži pojačanu aktivnost svih političkih aktera kako bi se kriza prevazišla, a ustavni sistem – novi ili stari (sa promenama ili bez njih) – doveo ponovo u stanje normalnog funkcionisanja. Iako može biti (a u praksi najčešće i jeste) povezana sa nekim od drugih oblika krize, ustavna kriza se ne može se redukovati ni na jedan od njih. Jer, da bi postojala ustavna kriza *mora postojati koliko-toliko stabilna ustavna država*, tj. država (u Hobzovoj terminologiji) čiji ustav i nosioci vlasti i građani prihvataju kao sveobuhvatni društveni ugovor o vrhovnim vrednostima mira, opstanka i zadovoljstva građana i koji je podoban da, kao okosnica ustavnog sistema, posreduje između političkog i pravnog sistema, uobličava ih i uravnotežuje. To znači da se u ustavnoj državi i sama kriza države mora pojaviti kao prevashodno ustavna kriza i da se kao takva mora i rešavati, *ne dovodeći u pitanje ni podelu vlasti i ne ugrožavajući nijedan od postojećih oblika političkog i socijalnog pluralizma*. U ustavnoj državi, samim tim, jedino sam ustav ne može biti u krizi.

Ako bi se, tome uprkos, htelo govoriti o krizi neke ustavne države *koja za sobom ne povlači ustavnu krizu* onda bi se moralo konstatovati da je u pitanju samo *fasadna* ustavna država, tj. država u kojoj je ustav suštinski nebitan komad papira, usled čega su politički i pravni sistem ustavno neintegrisani (ili, tačnije, politika je emancipovana od prava), tako da do nekog *incidentnog* (u smislu otvorenog, temeljnog i akutnog) osujećenja funkcionisanja ustavnog sistema ne može da dođe ili ono – čak ako do njega u nekoj izuzetnoj prilici i dođe – ne stvara nikakve dramatične *potrese* (u smislu paralize političkog života, mobilizacije javnosti i pojačane aktivnosti političkih aktera na *prevazilaženju ustavne krize kao povratku u normalno stanje*) pošto permanentno i nesmetano funkcionišu neki drugi, već uhodani vanustavni mehanizmi integracije političkog sistema na koje se rezignirana javnost već navikla i koji političke aktere relaksiraju, s obzirom da im garantuju sigurnost i izvesnost. U svakom slučaju, *fasadna* ustavna država nije ustavna država i zato je ne treba na taj način ni tretirati, već je o njoj bolje govoriti kao o *modus suživota dve države*: prerogativne države (koja integriše politički sistem uz pomoć pomenuatih vanustavnih mehanizama) i pravne države (koja stoji u službi vrednosti mira, opstanka i zadovoljstva građana, ali zbog sapostojanja sa prerogativnom državom

može, eventualno, *samo donekle* da reguliše podelu vlasti, *samo poneke* garancije da pruži sudskoj vlasti i *samo rudimentarno* da izlazi u susret federalizmu) bez ikakvog posredovanja ustavnog sistema (upor. detaljnije o tome: Molnar 2013).

U fasadnoj ustavnoj državi, kriza države uvek se na kraju krajeva pokazuje kao *kriza prerogativne države*, pri čemu se ona ispoljava na različite načine, u zavisnosti od toga da li se posmatra iz etatističko-konzervativne perspektive ili iz liberalno-konstitucionalne perspektive. Iz prve perspektive kriza države se ispoljava uvek kada se dira u srž prerogativne države – u suverenu vlast koja je u stanju da kontroliše suštinski unitarnu državu – dok se iz druge perspektive o krizi države može govoriti samo kada je ugrožen *dostignuti* nivo pravne države, njen *postojeći* modus suživota sa prerogativnom državom i *realna* perspektiva za izgradnju ustavnog sistema kojim bi se naposljetku (reformisani) politički i pravni sistem mogli integrisati, a prerogativna država eliminisati kao politički atavizam. Ukratko, pošto je iz liberalno-konstitucionalne perspektive ustavnoj državi pridat ultimativni teorijski značaj, u krizu države bi se moglo ubrojiti sve ono što jednu neustavnu (a to znači i fasadnu ustavnu) državu skreće sa puta konstitucionalizacije, što sprečava porast zaštite vrednosti mira, opstanka i zadovoljstva njenih građana i što perpetuira ili čak povećava jaz između prerogativne i pravne države (odlažući momenat nestanka prve). Tako se i sam etatističko-konzervativni diskurs o krizi države kao krizi prerogativne države iz liberalno-konstitucionalne perspektive ukazuje kao manifestacija krize države kao *neustavne države koja odbija da se konstitucionalizuje*.

Shvatanja Slobodana Jovanovića o krizi države

Problematiku krize države domaćoj javnosti je već 1925. predstavio Slobodan Jovanović, doajen srpske političke i sociološke misli, veliki liberalni zagovornik parlamentarizma (tokom celog života) i federalizma (u tzv. Prvoj Jugoslaviji).¹⁰ Pro-

10 Već 1920, Jovanović je u diskusiji o budućem ustavnom uređenju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, hvalio dobre strane federalizma, strahujući da bi nepostojanje jakih nacionalnih stranaka po američkom modelu ili „jake vojničke države” po pruskom modelu učinilo u ovoj državi problematičnim „ogled sa federalizmom” (Jovanović 1990g, 368). Dvadeset godina kasnije, Jovanović je pozdravljao prve korake u pravcu federalizacije Kraljevine Jugoslavije (temeljene na Sporazumu „Cvetković-Maček” iz 1939) ističući sada da će uspeh „ogleda sa federalizmom” zavisiti od toga da li će sve nacionalne elite u državi „ojačati jugoslovensku državnu ideju” u svetlu opasnosti koje prete iz međunarodnog okruženja (Jovanović 1990g, 579) – ali ne više od Društva naroda, nego od „Rim-Berlin-Osovine” stvorene na osnovu tzv. Celičnog pakta iz 1939. (kojem se naredne godine pridružio i Japan) – i da li će od Amerikanaca naučiti da „osećanje nacionalnog jedinstva” vežu za izgradnju „pravne države” (Jovanović 1990h, 136). Supstancijalnoj federalizaciji, strahovao je Jovanović, mogla bi jedina alternativa biti raspad Jugoslavije, a u „tom slučaju bilo je veliko pitanje da li bi Srbi bili u stanju održati onaj etnički teritorijum koji im je u okviru Jugoslavije bio obezbeđen” (Jovanović 1990k, 631). Pola veka kasnije, nakon jalovog eksperimentisanja sa „socijalističkim federalizmom”, istorija je na ovo Jovanovićevo „veliko pitanje” odgovorila odrečno.

blematizovanje krize države on je, baš kao i Karl Šmit, tretirao kao oblik političke krize i na taj način ga povezoao sa krizom parlamentarizma i krizom demokratije. Međutim, dok je za Šmita politička kriza vrhunila u krizi parlamentarizma (jer se nije mogla razrešiti drugačije nego ukidanjem parlamentarizma i, *cum grano salis*, demokratije), za Jovanovića je gradiranje političke krize išlo od krize parlamentarizma, preko krize demokratije do krize države. Tim rešenjem, Jovanović je sasvim otvoreno odbacio Šmitovo rešenje ukidanja parlamentarizma kao pravog puta ka rešenju sveobuhvatne političke krize. Takvo rešenje, kako ćemu nastavku izlaganja odmah imati prilike da vidimo, imalo je i svoje dobre i svoje loše strane.

Kriza svih (prevažodno evropskih) država nakon Prvog svetskog rata po Jovanoviću je proizlazila iz dve vrste udara na njihov „suverenitet” – spoljašnjih i unutrašnjih. Glavni spoljašnji udar on je prepoznao u stvaranju „[D]ruštva naroda” koje je stavilo države pod svoj nadzor, s obzirom da su se pokazale „bez snage da obuzda[ju] svoju težnju za širenjem” – ako je potrebno i ratom (Jovanović 1990e, 435). Iako nije ušao u dublje elaboriranje ovog uzroka krize države stiće se utisak da je Jovanović bio sasvim svestan problema nacionalističkog ekspanzionizma (on je za njega, uostalom, bio najveći neprijatelj demokratije – veći čak i od „revolucionarnog socijalizma”: upor. Jovanović 1990e, 432) i da ni sam nije znao za bolje rešenje za taj problem od već stvorenog Društva naroda. Na drugoj strani, unutrašnji udari su pretili od užihi „društvenih grupa”, koje postoje u državi, koje su bolje organizovane od nje i koje takođe nastoje da je stave pod svoju kontrolu. Iako je Jovanović izvore ove opasnosti identifikovao sumarno u „klasnim i pozivnim udruženjima” (Jovanović 1990e, 436), očigledno je da je za njega glavna pretnja dolazila od radničke klase, koja je u to vreme u svim evropskim državama postala sklona glasanju za komunističke partije pa, samim tim, i senzitivna na „revolucionarno-socijalističku” propagandu koja je dolazila iz boljševičke Moskve.¹¹ Pri tom je Jovanović – na tragu Maksa Vebera – izazivača krize države prepoznao samo u pomenutim dvema društvenim grupama kao takvim, a ne i u političkim partijama – čak ni u komunističkoj, a kamoli u nekoj „građanskoj”.

Jovanovićevi razlozi za ovakvo rešenje bili su očigledni – odgovornost političkih partija za političku krizu trebalo je ograničiti samo na krizu parlamentari-

11 U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca postojao je još i jedan dodatni problem sa komunistima. Naime, od svoje Treće konferencije, održane 1924, Komunistička partija Jugoslavije je odbacila svoje dotadašnje jugoslovenstvo i – pod direktnim uticajem Kominterne, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca počela da prepoznaje „versajsku tvorevinu” stvorenu zarad interesa „srpske buržoazije”. Da zlo bude veće, premda zabranjena još od 1921, ova partija je prerasla u jedinu političku organizaciju u Kraljevini koja je imala članstvo u svim jugoslovenskim narodima (Đilas A. 1990, 112) i koja će upravo zato moći da se tokom Drugog svetskog rata prihvati – za nju krajnje paradoksalnog – zadatka očuvanja i obnove Jugoslavije. S obzirom na oscilacije stavova komunista prema Prvoj Jugoslaviji u međuratnom periodu nije ni malo slučajno što su te oscilacije nastavljene i tokom Druge Jugoslavije i što su na kraju dovele do njenog uništenja.

zma i time preduprediti rešenje koje bi vodilo ukidanju ne samo parlamentarizma, nego i samog višepartijskog parlamenta, sve zarad spasa države (i demokratije). Jovanović je, naime, sasvim jasno pisao o „izvitoperenju” parlamentarizma – koje je čak i u njegovoj domovini, Velikoj Britaniji, otvorio mogućnost (doduše samo privremene) „diktatur[e] jedne partijske vlade”, da bi u drugim državama dovelo do nastanka pravih „tiranija partiskih vlada” (Jovanović 1990e, 429) – ali je odlučno osporavao mišljenje po kojem se parlamentarizam ne bi mogao „ispraviti i doterati” (Jovanović 1990, 430). Samim tim, ako je već morao da partije optuži za glavnog uzročnika krize parlamentarizma Jovanović je odmah požurio da minimizuje razmere te krize (jer su „ispravke i doterivanja” i dalje bili mogući) i da onda političke partije potpuno izuzme iz krize države. A da je to bilo nategnuto rešenje svedoči Jovanovićevo sasvim realistično zapažanje da kriza parlamentarizma – posebno ako završi „tiranijom partiske vlade” – može da dovede do toga da „za zemlju nastaje teška i zategnuta situacija koja vrlo lako može biti završena jednom revolucijom, kao u Italiji, ili jednim državnim udarom, kao u Španiji” (Jovanović 1990e, 429) – ili, jednom rečju, fašizmom. A, moglo bi se odmah dodati, sasvim je zamisliv scenario u kojem se „teška i zategnuta situacija” u državi revolucionarno okončava uspostavljanjem nacionalsocijalizma i komunizma. Jovanović bi u svim tim slučajevima uspešnih totalitarnih revolucija bio na mukama da razdvoji vrhunac krize parlamentarizma („tiraniju partiske vlade”) od endogene krize države (u kojoj neka druga – totalitarna – partija organizuje revoluciju u cilju uspostavljanja sopstvene tiranije), a pogotovo da izbegne da uspostavljanje nekog totalitarnog režima (koji su svi „podjednako upravljen[i] protiv sredobežnih težnji klasa”: Jovanović 1990d, 503; upor. i Jovanović 1990i, 148 i dalje) proglasi za pobedu suverene „države” nad „klasnim i pozivnim udruženjima” kao jedinim užim „društvenim grupama” koje je ugrožavaju. Svih tih muka Jovanović se mogao lišiti na teorijski konzistentan način *ili* da je političke partije uzdigao u principijelne nosioce suvereniteta, ravne monarhu, *ili* da je principijelno osudio svako prisvajanje suverenosti od strane političkih partija (kao modernih „tirana”), bez obzira da li su fašističke, nacionalsocijalističke, komunističke ili „građanske”. U prvom slučaju, on bi, etatističko-konzervativnom logikom, stigao do zaključka da „tiranija partiske vlade” već kao takva predstavlja jedan od legitimnih tipova suvereniteta i da nema nikakve veze sa krizom države, dok bi u drugom slučaju, liberalno-konstitucionalnom logikom, utvrdio da u jednoj ustavnoj državi bilo koja „tiranija partiske vlade” otvara ustavnu krizu (kroz koju se manifestuje i kriza parlamentarizma i kriza države).

Jovanović nije izabrao nijedan od ta dva, teorijski konzistentna puta. Iako je već sama njegova postavka problema krize države ukazivala na etatističko-konzervativni diskurs, Jovanović se supstancijalno odvojio od njega neprihvatanjem „tiranije partiske vlade” za legitimni tip suvereniteta. To je došlo već do izražaja u jednom Jovanovićevom ranijem tekstu, u kojem je pokazao da je bio itekako svestan

opasnosti koje državi prete od političkih partija. U pitanju je sjajna rasprava pod naslovom „Naše ustavno pitanje u XIX veku”, koju je Jovanović uvrstio u *Političke i pravne rasprave* iz 1908. Naravno, u njoj nema nigde pomene o postojanju „krize države”, ali je Jovanović sasvim jasno izneo svoju indignaciju prema „partijskom režimu”¹² koji su radikali uspostavili u periodu od 22. februara 1889. do 9. avgusta 1892. na osnovu tzv. Radikalskog ustava iz 1888. (prvog ustava Kraljevine Srbije kao međunarodno priznate nezavisne države), baš kao i prema „ličnom režimu” koji je uspostavio Aleksandar Obrenović „državnim udarom” od 1. aprila 1893, vraćanjem na snagu Namesničkog ustava i stvaranjem svoje sopstvene, „dvorske” partije (Jovanović 1990a, 37–38).¹³ U kasnijoj studiji *Vlada Aleksandra Obrenovića* (1929–1931) Jovanović je ublažio sud o radikalskoj partokratiji (čime je on postao povoljniji nego sud o kraljevoj autokratiji) zato što je počeo da veruje da se pomoću nje srpski „seljak [...] počeo miriti sa državnom idejom, prema kojoj je ranije, iz mržnje na činovnike, bio dosta otporan” (Jovanović 1990c, 36; upor. i Jovanović 1990b, 109). Svestan da je tada u srbijanski politički život uvedeno jedno sasvim novo i krajnje kontroverzno „načelo stranačke države” (Jovanović 1990b, 109) – zbog čega se o radikalskoj Skupštini u periodu 1889–1892. moglo govori kao o „diktaturi[i] jednog seljačkog konventa” (Jovanović 1990c, 36) – a nevoljan da se upusti u razmatranje svih negativnih posledica koje je to načelo povuklo za sobom Jovanović je morao da svoju analizu prvog „partijskog režima” u Srbiji prerano okonča: „Drugo je pitanje da li to stranačarstvo koje je omililo državu seljaku, nije u isto vreme državnu organizaciju oslabilo i državnu ideju izvitoperilo” (Jovanović 1990b, 110). To je zaista bilo drugo pitanje, *ali samo u etatičko-konzervativnom diskursu*, dok je u liberalno-konstitucionalnom diskursu ostajalo jedno te isto pitanje: ostaje li država pod nadzorom jedne suverene (autokratske ili partokratske) instance ili napreduje ka konstitucionalizaciji. A u slučaju Srbije u periodu 1889–1892. nedvosmisleno je da je došlo do promene suverena i da je plebiscitarni momenat dobio na težini, ali da sve to nije bilo dovoljno da državu učini ustavnom.

12 Jovanović je dobro uočio glavna obeležja „partijskog režima”: samoorganizovanje vladajuće partije u poslanički klub bez čijeg se znanja ništa nije smelo preduzimati (što je parlamentarni sistem počelo da skreće u pravcu konventskog sistema); nepoverenje Skupštine (kao glasa „sela” koji se ima smatrati „pravim narodom”) prema vladi (sastavljenoj od „gospode” ministara), koje je vodilo paralizovanju rada vlade; zaposedanje svih mesta u državnom aparatu proverenim partijskim kadrovima bez obzira na njihove kvalifikacije za obavljanje traženih poslova.

13 Nakon što su na prvim slobodnim izborima 20. novembra 1888. oko 80% glasova dobili radikali, kralj Milan Obrenović je 22. februara 1889. (na trogodišnjicu nezavisnosti države Srbije) abdicirao u korist svog maloletnog sina Aleksandra. Zato je Srbija do izbivanja političke krize 9. avgusta 1892. funkcionisala sa namesništvom umesto kralja, što je Skupštini omogućilo da postane svojevrsan konvent.

Implicitni facit Jovanovićeve analize bio je da smenjivanje partokratije i autokratije u Kraljevini Srbiji još samo po sebi nije izazvalo krizu države, zato što ni u jednom momentu nije bila ugrožena suverena vlast – koja, kako je još Hobz tvrdio, može biti poverena „jednom čoveku [u slučaju autokratije Aleksandra Obrenovića] ili jednom skupu ljudi [u slučaju Skupštine koju su prisvojili radikali] koji će moći sve njihove volje putem većine glasova da svede na jednu volju”. Pošto pod Obrenovićima Kraljevina Srbija još nije postala ustavna država, nije bilo ništa neobično što su se u njoj za državni suverenitet borila dva politička aktera i što je, u zavisnosti od toga ko je bio jači, država menjala svoj karakter: partijska je bila dok su „suvereni” bili radikali u Skupštini (1889–1892), a apsolutistička dok je „suveren” bio kralj Aleksandar Obrenović (1893–1903). U prvom slučaju, partokratija je čak bila i opravdana pošto je omogućila elementarno mirenje seljačkog stanovništva sa životom u državi. U svakom slučaju, suverena vlast tokom celog tog perioda nije dovedena u pitanje, pa država nije zapala u krizu, a s obzirom da nije još postala ustavna (i Namesnički ustav, i Radikalni ustav, pa i Aprilski ustav su tada imali malu političku težinu) bila je daleko i od ustavne krize (zbog čega bi pozivanja kako na bilo koji ustav bila jednostavno irelevantna). Prve nagoveštaje krize države Jovanović je evidentirao tek u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (tj. Prvoj Jugoslaviji), usled prevashodno egzogenih faktora, tj. usled stvaranja Društva naroda (kasnije Čeličnog pakta, koji je prerastao u Trojni i kojem je i sama Jugoslavija nakratko pristupila 25. marta 1941) i Kominterne (sa centralom u boljševičkoj Moskvi i sa sve većim brojem pristalica i u zajedničkoj državi Južnih Slovena).

Kriza države u Drugoj Jugoslaviji

Stvaranje Druge Jugoslavije na osnovu Ustava iz 1946. (i odluka AVNOJ-a iz 1943) moglo se tumačiti i kao njeno stavljanje pod nadzor proletarijata – svetskog putem Kominterne spolja (do 1948) i domaćeg putem KPJ iznutra – pa samim tim i kao vrhunac one krize države koju je Slobodan Jovanović nagovestio 1925. Sam Jovanović nije bio sklon tom zaključku, nego se u jednom tekstu napisanom godinu dana pred smrt ograničio na to da lapidarno konstatuje da su komunisti koji su osvojili vlast u Jugoslaviji inovirali diktaturu.¹⁴ Kao i kada se bavio radikalnim „partijskim režimom” (odnosno „diktaturom jednog seljačkog konventa”) iz 1889–1892, Jovanović je i prilikom ocene komunističkog inoviranja diktature (tj. diktature proletarijata koja završava u diktaturi komunističke partije) smatrao da je suverena instanca ostala netaknuta, te da je samim tim i država bila pošteđena krize. Jedino čega je sada bilo nestalo jeste naglašavanje pozitivne funkcije diktature:

¹⁴ „Komunisti su iznašli jednu novu vrstu diktature, – diktaturu ne više jednog čoveka, nego jedne stranke” (Jovanović 1990j, 565).

momenat mirenja seljačkih masa sa državom odavno je bio prošao, a radničke mase još nisu stigle na red da sa njom budu pomirene.

O komunističkom inoviranju diktature Jovanović je mogao da se bliže informiše iz knjige Milovana Đilasa *Nova klasa* koja je upravo te 1957. godine bila objavljena u SAD. U njoj je Đilas komunističku partiju opisivao kao realnog beneficijara marksističke ideologije „diktature proletarijata” i agregaciju moći koja se (paralelno, ali nezavisno od državnih kanala vlasti) disciplinovano distribuira kroz niz koncentričnih krugova, od suverene instance u partijskom vrhu nadole, do najmanjih partijskih ćelija: „Najviši krug je obično i najfamilijarniji. Na intimnim večarama, u lovovima, u razgovorima udvoje-utroje, rešavaju se najsudbonosnija državna pitanja. Sastanci partijskih foruma, sednice vlada i skupština, imaju samo deklarativan i reprezentativan karakter i sazivaju se radi toga da bi bilo potvrđeno ono što je već ranije skuvano u familijarnim kuhinjicama. A kako komunisti imaju fetiški odnos prema državi, odnosno vlasti – dakako jedino prema svojoj, isti ljudi, isti krugovi, koji su u partiji bliski i familijarni, kad se pojavljuju kao predstavnici države, čarobnjački se preobražuju u krute i ukalupljene i pompezne” (Đilas M. 1990, 82).

Ideološki fanatizam bio je kod komunista na svim nivoima vlasti neraskidivo združen sa ovim etatičkim fetišizmom, zbog čega je doktrinarna borba za „odumiranje *kapitalističke* države” uvek ostajala u senci sasvim aktuelna borbe za opstanak *komunističke* države, koju partija drži u pogonu, kontroliše i razvija. Kada je Milovan Đilas komunistu opisivao kao čoveka u kojem se mešaju fanatik i neobuzdani vlastodržac on je implicitno dodirnuo upravo ovaj neverovatno važan paradoks: da je samo fanatik, komunista bi morao biti zainteresovan samo za borbu na globalnom svetskopolitističkom frontu (koja jedino vodi odumiranju *svake* države), ali, s obzirom da je i neobuzdani vlastodržac, on svoju borbu ograničava na odbranu komunističke partijske države – u neprijateljskom „kapitalističkom okruženju” – takve kakva jeste i kakva treba i da ostane. Pritom je instinkt održanja govorio svakom komunisti (kako u višim, tako i u nižim ešalonima vlasti) da državu shvata fetišistički, kao vrednost po sebi i za sebe, da, kad god to zatreba i ma šta god o tome mislio, poslušno učestvuje u ritualnim procedurama na koje se svodio rad svih državnih organa i da svaki napad na komunizam i komunističku partiju poistovećuje sa napadom na državu. To je bila ona ista etatičko-konzervativna matrica koja se sada pomaljalo i u okrilju komunističke ideologije kao samodeklarisanog „revolucionarnog učenja” i koja je omogućavala preuzimanje shvatanja o krizi države iz „buržoaske ideologije”, ali sada sa obrnutim predznakom: komunističku partijsku državu ugrožavali su kako *odozgo*, neimari „svetskog kapitalizma” (od Ujedinjenih nacija, preko Sjedinjenih Američkih Država, do tek nastajuće Evropske zajednice – preteče Evropske unije), tako i *odozdo*, poraženi, ali i dalje rovarajući „buržoaski elementi”. Pritom, razume se, mogućnost da oni sami predstavljaju izvor krize države komunistima nije padala na kraj pameti. Taj uvid je nedostajao i u

Đilasovoj i u Jovanovićevoj analizi, a pokazivao se kao krucijalan za dalju sudbinu Druge Jugoslavije, u čijim će vlastodršcima u narednim decenijama strah od krize države prerasti u pravu paranoju i na kraju – paradoksalno, ali istinito – direktno dovesti do uništenja države. Naravno, samo one federalne.

Komunistički politički sistem je počeo da pokazuje prve napukline čim su loše strane partokratije (koja se samoproklamovala u „avangardu društva” i svoje privilegije nastojala da očuva uz pomoć „moralno-političke podobnosti” svojih članova i njihovih srodnika i prijatelja) došle u potpunosti do izražaja – najkasnije u momentu kada su počeli da presahnjuju različiti vidovi inostrane pomoći i povoljni inostrani krediti i kada je modernizacija zemlje zahtevala pomak od kolektivizma (primerenog podizanju zemlje iz ruševina preostalih iz Drugog svetskog rata i stvaranju elementarne infrastrukture) ka emancipaciji privatne inicijative u već poodmaklom stadijumu industrijalizacije. Početkom šezdesetih godina bilo je jasno da se sve razorniji politički, ekonomski i socijalni potresi pretvaraju u pravu *krizu*, koja ne samo što nije prevladana, nego jedva da je i zamaskirana Ustavom iz 1963. Tada je, međutim, došlo do neobičnog preokreta: *komunistička „avangarda” je po etatističko-konzervativnoj inerciji krizu prepoznala kao krizu države ali to nije smela da obelodani kako ne bi ugrozila svoju legitimacionu matricu, tako da je solomonsko rešenje pronađeno u tome što je za glavnog krivca krize optužen – „birokratski etatizam i unitarizam”*. Iako naizgled samo ideološki, ovaj manevar je imao krupne političke reperkusije: etatističko-konzervativna logika upućivala je vodeće komuniste onog vremena da „državu” sve manje vezuju za federaciju, a sve više za svoje federalne jedinice (isprva samo republike, a kasnije i pokrajine). Od sredine šezdesetih do sredine sedamdesetih godina (najkasnije do 1976, kada je ukinuto jugoslovensko državljanstvo u korist republičkih državljanstava i kada je donet Zakon o udruženom radu koji je na duži rok fatalno podrio jugoslovensko tržište) republička (i pokrajinska) rukovodstva su već potpuno razvila osećaj ugroženosti njihovih „država” od jugoslovenskog „nadržavnog saveza” (u Socijalističkoj autonomnoj pokrajini Vojvodini i Socijalističkoj autonomnoj pokrajini Kosovu i od Srbije) „odozgo” i od spontanih i samoorganizovanih radničkih (štrajkačkih¹⁵ i drugih) inicijativa (u Srbiji i od socijalističkih autonomnih pokrajina) „odozdo”.

Taj proces počeo je da dobija svoje prve obrise na Osmom kongresu SKJ (1964), kada se započelo sa praksom ideološkog obračuna sa nosiocima „birokrat-

15 „Uloga države u vezi sa štrajkovima kao da je bila svedena na 'praćenje' (evidentiranje) pojave sa strane Sekretarijata unutrašnjih poslova kao državnih organa, dok su se skupštine društveno-političkih zajednica kao 'najviši organi vlasti i samoupravljanja' ponašale prema štrajkovima kao da to nije pojava kojom treba i one (skupštine) da se bave. U skupštinama društveno-političkih zajednica kao da je dominiralo i najduže se zadržalo shvatanje da je štrajk produkt akcije unutrašnjeg neprijatelja potpomognutog spolja i da je logično da se njima (štrajkovima) bave sekretarijati unutrašnjih poslova” (Jovanov 1979, 36).

skog etatizma i unitarizma” kao glavnim ideološkim neprijateljima, što je 1966, nakon pada Aleksandra Rankovića, preraslo u pravu paranoju. Deveti kongres SKJ (1969) po prvi put je održan nakon kongresa republičkih komunističkih partija, na kojima su izabrani delegati ne samo za ovaj kongres, nego i za CK i Izvšni biro SKJ, čime su komunisti zaista dokazali da predstavljaju „avangardu” jugoslovenske države: konfederalizaciju su započeli prvi u svojim partijskim redovima. Naravno, na konfederalizaciju države neće se dugo čekati: ustavnim amandmanima 1967–1971. nepovratno je podrivena savezna vlast, da bi naposljetku Brionskim ustavom iz 1974. bila zaokružena „dogovorna Jugoslavija”, kao svojevrсни provizorijum čiji su jedini integratori ostali skoro senilni Josip Broz Tito (oko kojeg je posle 1972. sistematski stvaran pravi kult kako bi se ublažila progresivna dezintegracija države, ali koji će naposljetku umreti 4. maja 1980, u osamdesetosmoj godini života, bez pravog nasljednika) i JNA (koja je počela da gubi monopol oružane sile, s obzirom da su jačale jedinice teritorijalnih odbrana republika i pokrajina) (Sekelj 2001a, 153).

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija stvorena Ustavom iz 1974. bila je prava riznica političkih protivrečnosti, besmislica i apsurdna, koji dobijaju smisao samo ako se stave u kontekst, prvo (u periodu 1963–1976), etatističko-konzervativnog transfera predstave o „državi” sa saveznog nivoa na nivo federalnih jedinica (a na kraju i na nivo autonomnih pokrajina), zatim (u periodu 1976–1991) progresivnog širenja paranoičnog straha za te „države”, te naposljetku (u periodu 1991–1999) uništenja federacije i vođenja ratova za jugoslovensko nasleđe (kako bi se „oslobođene države” konačno ne samo „nacionalno preporodile”, nego i „trajno osigurale” jedne od drugih). Tako se vladavina isprva monolitne komunističke partije raspala, ali ne u pravcu jednog višepartijskog političkog sistema, nego u pravcu šest jednopartijskih političkih sistema, čije su vođe podlegale onom najprimitivnijem iskušenju – iskušenju koje su evidentirali još prosvetiteljski mislioci u 18. veku, od opata Mablja (Mably) do američkih federalista (upor. Hamilton 1981, 211) – da najvećeg neprijatelja prepoznaju u susjednoj državi i započnu međusobne ratove za „pravedno” razgraničenje.¹⁶ Komunistički („samoupravni socijalistički”) politički sistem, za koji su njegovi oholi neimari tvrdili da je najprogresivniji u istoriji ljudskog roda i na osnovu kojeg su za sebe mogli da tvrde da su svetska „avangarda”, 1991. se urušio u atavističkom nasilju i ideološkoj konfuziji, kojom su se samo hranili razbuđeni i raspomamljeni nacionalizmi.

Iz svega rečenog jasno proizlazi da u Drugoj Jugoslaviji nije postojala, niti je mogla postojati ustavna država. Iako je bilo pokušaja da se brojni traumatični događaji iz posttitovskog perioda (1980–1991) – pre svega oni na Kosovu i vezani za

16 Pritom su novi ratovi (za jugoslovensko nasleđe) ideološki bili prikazivani kao nastavak Drugog svetskog rata ali i svih drugih istorijskih sukoba, pošto je svaka strana u sukobu u istoriji tražila nepobitne dokaze za ekspanzionističke pretenzije „neprijatelja” (upor. i Pešić 1993, 38–39).

Kosovo – interpretiraju kao ustavna kriza, istina je da se Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija raspala a da nije iskusila ustavnu krizu, nego samo *krizu države kao krizu suverena*. To je dobro primetio Zoran Đinđić u članku „Ko je čuvar ustava?“, objavljenom 1. aprila 1988. u *Književnim novinama*, u samo predvečerje krvavog rata koji je progutao Drugu Jugoslaviju: „Jugoslovenska 'ustavna kriza' samo na svojoj površini ima veze sa ustavom, a zapravo je kriza njegovog težišta. Naravno da nas ne interesuje intima jugoslovenskog čuvara ustava, tj. zašto 'partija' nije više u stanju da aktuelizuje svoje, ni od kog osporene, diktatorske kompetencije. Dovoljno je da konstatujemo da je i ona postala deo onog spora koji bi trebalo autoritativno (tj. na način koji sve obavezuje) da reši” (Đinđić 1988, 104). Šteta je što je Đinđić izgubio interes za „intimu jugoslovenskog čuvara ustava”, tj. „partije”, pošto je u toj intimi već bio okončan proces „odumiranja etatističko-birokratske” federalne države, „nacionalnog preporoda” unitarnih partokratskih država „socijalističkih republika i autonomnih pokrajina” i identifikovanja „krize” tih i takvih država koja se nije mogla drugačije rešiti nego golom silom. Da je pokazao interes za tu „intimu” Đinđić bi shvatio da su „diktatorske kompetencije” itekako bile osporene upravo od novostasalih „mladih lavova” koji su osvajali te „nacionalno preporođene države”, koji su se tim više zaklinjali u Josipa Broza Tita što je on bio manje u stanju da vrši bilo kakvu supstancijalnu „diktatorsku kompetenciju” (odnosno, nakon njegove smrti, što je više bledele sećanje na sve ono što je on simbolizovao do 1963) i koji su predosećali da se bliži čas razrešenja pomenute krize. A razrešenje se svima činilo da leži u međusobnom razgraničenju i učvršćenju suverenosti i unitarizma – nakon uništenja SFRJ (kao glavne pretnje državi *odozgo*) i pacifikovanja svih unutrašnjih opozicionih snaga (kao kontinuirane pretnje državi *odozdo*).

Kriza države i ustavni haos u Trećoj Jugoslaviji

Druga Jugoslavija nikada nije postala ustavna država, ali je to ipak nije sprečilo da izgradi nezanemarljiv pravni sistem, koji je u momentu njenog raspada građanima pružao nezanemarljivu sigurnost. Moglo bi se zapravo reći da je posttotalitarna dinamika u Drugoj Jugoslaviji¹⁷ dovela do prilično oštrog razgraničenja prerogativne države i pravne države: dok je prva čuvala „intimu” KPJ (kasnije SKJ) i omogućavala nesmetano praktikovanje državnog rezona, druga je omeđavala domen slobode i sigurnosti građana, u kojem su oni znali da mogu računati na pravnu zaštitu (razrađeniju argumentaciju za tu tezu izneo sam u: Molnar 2013). Kraj

17 Početkom pedesetih godina u Jugoslaviji je nastupio period posttotalitarizma, tokom kojeg su razgrađene najrepresivnije tekovine zrelog totalitarizma (iz perioda 1945–1948) (Molnar 2008, 112 i dalje).

Druge Jugoslavije protekao je otuda u krajnje shizofrenoj situaciji: dok su se u domenu prerogativne države partijski prvaci – sada već sve sami „bivši” komunisti, koji su se zaklinjali u parlamentarnu demokratiju i nacionalno samoopredeljenje – pripremali za uništenje jugoslovenske federacije, atavistički povratak u 19. vek i krvavo ragraničenje svojih suverenih i unitarnih „nacionalno preporođenih država”, pravna država je polako ali sigurno napredovala i dostigla standarde koji su je već preporučivali za kandidaturu za članstvo u jednoj mnogo naprednijoj (kon) federaciji – novonastajućoj Evropskoj uniji.

Kada je 27. aprila 1992. stvorena treća po redu (Savezna Republika) Jugoslavija (odlukom krnjeg Saveznog veća Skupštine SFRJ, koje je tada već bilo sastavljeno samo od delegata dve vladajuće partije – Socijalističke partije Srbije u Srbiji i Demokratske partije socijalista u Crnoj Gori) toj shizofrenoj situaciji došao je kraj – ali samo tako što je ruševna prerogativna država započela sa sveobuhvatnom devastacijom pravnog sistema, *dovodeći ga na svoj, već potpuno haotični nivo*. Pozivajući se na krizu države kao notornu činjenicu dok su trajali ratovi za jugoslovensko nasleđe, partokratske vođe su tražile maksimalizaciju suvereniteta i unitarizma, tretirajući sada sve što je bilo *iznad* njih (Ujedinjene nacije i Evropsku uniju) i *ispod* njih (neistomisleće građane SRJ, pogotovo one iz Vojvodine i sa Kosova) kao nešto što je *njihovoj državi* neprijateljsko i što se mora svim sredstvima pobediti. Tome treba dodati i otežavajuću okolnost amorfnosti Treće Jugoslavije u prvo vreme nakon što je stvorena. Njene početke, naime, obeležavaju borbe za moć u domenu prerogativne države između četiri aktera – vrhova srbijanskog SPS-a, vrhova crnogorskog DPS-a, vrhova vojske i vrhova nečega što sam svojevremeno nazvao „paravojno-crnoberzijanskom ligom”¹⁸ – koje će se na kraju završiti nepomirljivim sukobom prva dva aktera i eliminacijom potonja dva aktera sa poprišta borbe. Time je stvoren *circulus vitiosus* krize dve partijske države: sve što se nalazilo *izvan* dve partije koje su suvereno vladale svojim unitarnim državama (Srbijom i Crnom Gorom) bilo je neprijateljsko, tako da su državno-partijski prerogativi u slamanju tolikih silnih otpora morali naposljetku postati neograničeni i srušiti sve prepreke pred sobom – uključujući i one pravne. Zato nova federacija nije bila ništa više od odlaganja konačnog dovršenja procesa „balkanizacije”, dezavuisanja ideje federalizma i afirmacije etatističko-konzervativne ideološke matrice koja suverenitet i unitarizam u obe partijske države pretvara u političku panaceju.

18 „Ostavljajući po strani njegove brojne nedostatke, upadljiva je generalna tendencija Ustava iz 1992. da ne reguliše ozbiljno odnos njegovih stvaralaca. Federalna (ne)država nastavlja da bude rezultat neformalnih *ad hoc* pregovora i nagodbi političkih elita SPS i DPS. [...] Pored ova dva subjekta, u „vertikalnom pluralizmu” elita moći SRJ postoje još dva, istina mnogo slabija subjekta (iako mnogo stroža i efikasnija u kontroli svojih podvlašćenih). To su Vojska Jugoslavije i ono što bih ja nazvao paravojno-crnoberzijanska liga” (Molnar 1994, 298).

Simbol svih tih retrogradnih procesa bio je tzv. Žabljački ustav iz 1992, koji ne samo što nikada nije stvorio nikakav ustavni sistem, nego je *proizveo ustavni haos do tada nepoznatih razmera*. Već po ekspresnom i autoritarnom načinu donošenja bilo je jasno da Žabljački ustav i nije bio zamišljen kao ozbiljan pravno-politički dokument. Osim toga, ustavnim zakonima je kasnije u nekoliko navrata produžavan rok za sprovođenje Žabljačkog ustava, tako da je on, praktično sve do 2003, paralelno važio sa pojedinim delovima Brionskog ustava, odnosno sa važnim zakonima koji su donošeni pre 1992, a kojima je tada bio armiran samoupravni socijalizam. Naposljetku, Savezni ustavni sud se od samog početka bio odrekao svoje funkcije „čuvara ustava”, tako da je nesmetano važio postulat suverenosti federalnih jedinica, odnosno vladajućih partija u njima.

Ako je u Drugoj Jugoslaviji pravni sistem postepeno izgrađivan pre svega zahvaljujući unutrašnjem samoobuzdavanju SKJ, koje je u ustavnom sistemu nalazilo samo svoj bleđi i neuverljivi odbljesak, onda je njegova brza devastacija u Trećoj Jugoslaviji bila posledica munjevite političke ofanzive vladajućih partija, omogućene prethodno stvorenim ustavnim haosom. To je dalo povoda Danilu Basti da konstatuje krizu prava: „Među izazivačima krize prava, svejedno o kom njenom obliku da je reč, prevlast politike nad pravom zaceo nije na poslednjem mestu. Tekuća politika, a pogotovo ona koja se isključivo rukovodi stranačkim interesima, ne preza od upotrebe prava kao svog sopstvenog sredstva. Politička instrumentalizacija prava nepobitno svedoči ne samo o njegovoj zloupotrebi nego i o njegovoj krizi” (Basta 1999, 11). Ali, glavni paradoks ležao je upravo u tome što su vladajuće partije sebe poistovetile sa državom, što su širile paranoju krize države i što su u toj situaciji lako mogle da u ime borbe za okončanje krize države otvore – između ostalog i – krizu prava. Tada stvorena, dominantna politička logika u Srbiji i Crnoj Gori nastavila je da se reprodukuje i nakon sloma Treće Jugoslavije, praktično do dana današnjeg: vladajuće partije su u svojoj identifikaciji sa državom otišle toliko daleko da su u svemu što je izmicalo njihovoj kontroli prepoznavale krizu države, pri čemu su otvarale, jednu za drugom, nove oblasti krize koje nisu ni znale ni mogle da rešavaju osim primenom *ad hoc* palijativnih mera, inkompatibilnih sa bilo kojim sistemom. Trajnom tekovinom Treće Jugoslavije može se, nažalost, smatrati upravo to bezizgledno ali uporno nastojanje da se organizuje haos, tj. da se širi ubeđenje neminovnosti haosa kako bi se maksimalno proširio domen prerogativne države (koju partokratska struktura jedino doživljava kao sebi blisku i kao svom „biću” najprimereniju) i izbegla izgradnja bilo kakvog sistema – čak i onog pravnog, a ustavnog pogotovo.

Istorija Treće Jugoslavije može se razumeti i kao istorija njenog raspada: inicijalna konfuzija obeležila je prvu fazu koja je trajala od 1992–1997 (tj. do izborne krize u Srbiji i započinjanja borbe Mila Đukanovića za samovlašće u Crnoj Gori); druga faza (1997–2000) protekla je u znaku Miloševićeve (na kraju se ispostavilo,

bezuspešne) borbe za autokratsku poziciju kako u Srbiji, tako i u Jugoslaviji; novi talas konfuzije obeležio je treću fazu od 2000–2003 (tj. od svrgavanja Miloševića sa vlasti do stvaranja Državne zajednice Srbija i Crna Gora); da bi se, naposljetku, poslednja faza (2003–2006) svela na „odbrojavanje” do isteka trogodišnjeg roka, nakon kojeg je Crna Gora sticala pravo da organizuje referendum o nezavisnosti. Taj referendum je na kraju organizovan 21. maja 2006, donoseći Crnoj Gori nezavisnost i automatski stavljajući tačku na agoniju u koju se pretvorilo postojanje Treće Jugoslavije. Ako se posmatra iz te perspektive, Miloševićev iskorak ka autokratiji krajem devedesetih godina¹⁹ može se tretirati kao bezuspešni pokušaj razbijanja partokratske inercije, koja se u Srbiji pokazala kao najjača sila savremenog političkog života.²⁰ Princip partokratije je naposljetku preživio sve udare na njega – od propasti komunizma, preko svrgavanja sa vlasti Slobodana Miloševića, do nestanka Jugoslavije – hraneći se paranojom krize države, braneći suverenitet od navodno sve samih užasa koji dolaze „odozgo” i „odozdo” i dolazeći naposljetku u priliku da među potonje užase ubroji i autokratske političare.

Kriza države i ustavni haos u postmiloševićevskoj Srbiji

Kada je DOS istakao svoju listu obećanja za savezne predsedničke i parlamentarne izbore 24. septembra 2000, na prvom mestu našlo se obećanje da će se, ako ova koalicija osvoji vlast, pristupiti „hitnim pripremama za donošenje novog Ustava radi otklanjanja ustavnog haosa”. Štaviše, na istoj listi predizbornih obećanja pojavila se i „decentralizacija države, sa posebnim osvrtom na regionalizaciju Srbije i afirmaciju autonomije Vojvodine i Kosova i Metohije” (Sekelj 2001b, 98). To se zaista činilo kao glas razuma u moru političkog ludila, u koje su tonuli Slobodan Milošević, njegova žena, njihove partije i pripadajuća familija, vukući za sobom ako možda i ne celu Jugoslaviju, a onda Srbiju svakako. Isticanjem kao prioriteta zadatka otklanjanja ustavnog haosa donošenjem novog jugoslovenskog Ustava najavljena je obećavajuća novina za balkanske prilike: *zaustavljanje krize federalne države njenom konstitucionalizacijom i daljom decentralizacijom (regionalizacijom) jedne (daleko veće) federalne jedinice*. Etastičko-konzervativna matrica, na kojoj su se temeljili i partokratski i autokratski elementi srbijanske političke tradicije, time

19 Partokratija je slabila što je više Milošević težište svoje vlasti premeštao na represivni aparat (policiju i vojsku) i što se više u obnašanje vlasti mešala njegova supruga Mirjana Marković, koja je vodila partiju Jugoslovenska udružena levica (čiji je akronim upućivao na njen mesec rođenja i, generalnije, na sistematski progon razuma iz politike) i koja je počela da i sama vodi kadrovsku politiku u SPS-u. Pored Miloševićeve žene, glavne poluge vlasti u Srbiji su počeli da preuzimaju i drugi članovi njegove porodice – pre svih brat (koji se nalazio u Rusiji) i deca.

20 Zanimljivo je da se Miloševićev ogorčeni protivnik Milo Đukanović pokazao kao mnogo uspešniji borac za autokratiju i da mu je uspeo da u Crnoj Gori učini upravo ono što se u Srbiji pokazalo kao neostvarljivo.

je napadnuta u oba svoja glavna elementa – i u elementu suverene vlasti i u elementu unitarizma – i sa Miloševićevim padom (kojem je sledio i pad SPS-a sa vlasti u Srbiji do kraja 2000) činilo se da je više ništa ne može spasiti.

Senku sumnje na izborna obećanja DOS-a bacalo je samo izostavljanje pomena Evropske unije. Umesto jasnog opredeljenja za članstvo SRJ u Evropskoj uniji najavljeno je samo ubrzano donošenje ključnih sistemskih zakona koji su morali biti u skladu sa „zakonodavstvom Evropske unije” (Sekelj 2001b, 98). Iako je to mogao biti i taktički propust (rukovođen željom da se dodatno ne opterete odnosi sa crnogorskom stranom, sa kojom je trebalo deliti saveznu vlast), on je svakako bio indikativan u pogledu inicijalnu spremnosti DOS-a da respektuje strah od države „odozgo”.

Ipak, da se – barem u jednom delu DOS-a – nije radilo o običnoj političkoj taktici svedočio je jedan tekst iz 2001, za koji će se pokazati da je bio od provrzednog programskog značaja za dalju dvanaestogodišnju političku istoriju Srbije. U pitanju je predgovor za izbor spisa Karla Šmita koji je napisao budući istaknuti funkcioner DOS-a i ministar za Kosovo u Koštuničinoj drugoj vladi, Slobodan Samardžić. U uslovima ustavnog haosa, političke konfuzije i devastiranosti svih institucija u SRJ Samardžić je intelektualnoj eliti Srbije i Crne Gore predstavljao, preporučivao i hvalio glavnog apostola učenja o krizi države u Vajmarskoj republici (učenja koje je u periodu 1930–1933. ponajviše doprinelo njenom slomu), ideologa konstitucionalnih obezbeđenja prerogativne države (prema pravnoj državi) i, uopšte, jednog od najznačajnijih fašističkih mislilaca XX veka. Suštinu Šmitovog učenja Samardžić je opisao na sledeći način: „U svakoj državi, ako to država odista jeste, obituje instanca apsolutne vlasti. Sasvim je drugo pitanje da li je ona vidljiva ili nevidljiva, ustavna ili neustavna kategorija. U tom pogledu Šmit je pristalica vidljive, ustavno priznate i objavljene apsolutne vlasti” koja svoju državu štiti u uslovima „svetskog građanskog rata” od „panintervencionističke volje” (Samardžić 2001, xxvii) – a koga drugog do SAD i njenih satelita u Evropskoj uniji.

Iz ovog opisa moguće je rekonstruisati tri ideje koje su najviše fascinirale Samardžića i koje su, kako će se kasnije ispostaviti, imati dobru prođu i kod mnogih drugih političara okupljenih u DOS-u. Prvo, država zapada u krizu čim je u njoj ugrožena jedna suverena instanca („instanca apsolutne vlasti”); drugo, nije nužno da država postane ustavna, a ako i postane, nužno je da se „ustavno prizna” postojanje suverene vlasti; naposljetku, treće, suverena vlast svoju misiju nalazi u zaštiti sebe i građana od „panintervencionističke volje” SAD i Evropske unije. Ovde se dobro može videti da je Samardžića (i ne samo Samardžića) privukla upravo etatističko-konzervativna matrica Šmitovog razmišljanja u kojoj se razdvajaju prerogativna i pravna država (ili, kako će to Samardžić formulisati, politički i državopravni „ustav”), a ustav – ako i kada se donese – stavlja u službu ne toliko njihovog razgraničenja, koliko obezbeđenja neprikosновенosti prerogativne države („instance

apsolutne vlasti”) kako bi se borila protiv „panintervencionističkih” napada – iz šireg svetskog i neposredno evropskog okruženja – i time predupredila sveprogajajuća „kriza države”. Kriza koja u krajnjoj liniji i ne može biti ništa drugo do kriza prerogativne države.

Pošto su to bile vladajuće ideje u političkoj eliti koja je preuzela vlast iz Miloševićevih ruku, njima se može objasniti dobar deo onoga što se u Srbiji događalo u periodu od 5. oktobra 2000. do 27. jula 2012. Pošto je najviša vrednost prepoznata u prerogativnoj državi, odmah posle zbacivanja Miloševića nastala je borba za njeno zaposedanje, i to između agilnije struje, predvođene Zoranom Đinđićem, koja je nastojala da obnovi Miloševićevu autokratiju, zaogrnutu u „ustavno licemerstvo”,²¹ i tradicionalnije struje, predvođene Vojislavom Koštunicom, koja je igrala na sigurnu kartu partokratije. Uprkos svem „evropejstvu” koje je Đinđić isticao kako bi se uzdigao nad svojim takmacem, osposobljavanje Srbije za ulazak u Evropsku uniju je u toj borbi realno bilo od perifernog značaja i jednima i drugima, zbog čega je prve, skromne ali ipak pomene vredne korake u na tom planu učinila tek Koštuničina vlada 2005. i zbog čega nikakav dalji supstancijalniji napredak nije učinjen ni do poraza Borisa Tadića na izborima 2012. Još je periferniji značaj imala konstitucionalizacija Srbije, o čemu najbolje svedoči činjenica da je Srbija raspad SRJ dočekala sa Žabljačkim ustavom, a raspad Državne zajednice Srbija i Crna Gora sa Miloševićevim ustavom. Taman toliko koliko su ova dva „najviša pravna akta” bila bitna Slobodanu Miloševiću bila su bitna i njegovim nasledicima.

Ipak, najgore je to što se ništa značajnije nije promenilo ni nakon donošenja – još ekspresnijeg nego što je to bio slučaj sa Žabljačkim ustavom! – Mitrovdanskog ustava 2006, osim što su ustavotvorci (nakon iskustva sa Miloševićem i Đinđićem) prilično smanjili mogućnosti za isklizavanje u autokratiju (koje je Miloševićev ustav pružao) i što su „ustavno priznali” partokratsko ustrojstvo prerogativne države. Iako Ustav proklamuje neotuđivost narodnog suvereniteta,²² prerogativna država ishod je transfera suvereniteta od naroda preko „države”²³ do političkih partija, kojima je, shodno članu 5, stav 1 Ustava, zajemčeno pravo „demokratskog oblikovanja (sic!) političke volje građana”. Kako izgleda ovo „demokratsko oblikovanje političke volje građana” vidi se već iz same Preambule. Preambula, naime,

21 Miloševićevo „ustavno licemerstvo” sastojalo se u depotenciranju ustavno najjačeg mesta predsednika Srbije i jačanju mesta na kojem se trenutno nalazio (pre pada to je bilo mesto predsednika SRJ) (Antonić 2002, 454–455).

22 Član 2 određuje narod kao izvor suvereniteta: „Suverenost potiče od građana koji je vrše referendumom, narodnom inicijativom i preko svojih slobodno izabranih predstavnika. Nijedan državni organ, politička organizacija, grupa ili pojedinac ne može prisvojiti suverenost od građana, niti uspostaviti vlast mimo slobodno izražene volje građana.”

23 Suverenitet se na tri mesta Ustava vezuje za „državu” (Preambula), odnosno „Republiku” (član 97, stav 1, tačka 1; član 114, stav 4).

konstatuje da su građani doneli Ustav tako što su svoj suverenitet prvo preneli na predstavnike u Skupštini (koji su im onda ponudili Predlog Ustava), a zatim i neposredno iskazali na referendumu (na kojem su odlučili da prihvate Predlog Ustava). Ova interpretacija ima dva nedostatka. Prvo, poslanici Skupštine su mogli da predstavljaju suverene građane samo kao nosioci konstituisane vlasti (u Republici Srbiji kao članici Državne zajednice Srbija i Crna Gora), a ne i konstitutivne vlasti (koja se vratila građanima Srbije čim je 3. juna 2006. nestalo Državne zajednice Srbija i Crna Gora). Drugo, građani Srbije su ostali uskraćeni za mogućnost da se na referendumu izjasne o sudbini Državne zajednice Srbija i Crna Gora (član 60, stav 1 Ustavne povelje iz 2003), dok im na referendumu za usvajanje Ustava Republike Srbije 28–29. oktobra 2006. nisu obezbeđeni uslovi garantovani važećim Zakonom o referendumu i narodnoj inicijativi (bliže o svemu tome u: Molnar 2008; Molnar 2010; Molnar 2013).

Uzurpacija konstitutivne vlasti nije se, naravno, završila u Skupštini, nego je nastavila svoj put do vrhova političkih partija. A za shvatanje tog puta potrebno je obratiti pažnju na mehanizme koje je ustavotvorac ostavio za neutralizovanje principa podele (konstituisane) vlasti, proklamovane članom 4 Ustava (u kojem se takođe nalazi tek deklarativna zabrana političkim partijama da neposredno vrše vlast ili da je sebi „potčine“). Tri člana su u tom smislu ključna. Najvažniji je član 102, stav 2 kojim je, jezikom kojeg se ne bi postideo ni Veliki brat iz romana *1984* Džordža Orvela (George Orwell), poslaniku u Skupštini garantovana „sloboda“ da svoj mandat stavi na raspolaganje političkoj partiji (tj. njenom vrhu) na čiji predlog je izabran, kako bi ga ona kasnije njime ucenjivala. Značaj ovog člana za potpuno stavljanje skupštinskih poslanika pod kontrolu političkih partija postaje jasniji ako se sagleda u kontekstu ukidanja člana 76 Miloševićevog ustava (koji je garantovao pravo građana jedne izborne jedinice da ih u Skupštini „predstavlja“ poslanik kojeg su izabrali) i Zakona o izboru narodnih poslanika (čije donošenje je bilo jedan od prvih „revolucionarnih“ poteza nakon svrgavanja Slobodana Miloševića sa vlasti), na osnovu kojeg je u Srbiji uveden proporcionalni izborni model sa jednom izbornom jedinicom i započet trend izrazite partijske hegemonizacije i teritorijalne metropolizacije reprezentacije (otkrivajući žalosnu činjenicu da sama partijska rukovodstva Srbiju doživljavaju kao “Beogradski pašaluk”). Na drugoj strani, za stavljanje sudske vlasti pod kontrolu političkih partija bila su ključna dva člana Ustava: član 147. kojim je predviđeno da prvi izbor sudija vrši Skupština (koja je već stavljen pod kontrolu političkih partija) i član 167. kojim je Ustavnom sudu dat tako veliki delokrug poslova (spisak čak nije ni završen, pošto su zakonodavcu ostavljene odrešene ruke da nastavi sa dodavanjem poslova Ustavnom sudu) da to u praksi vodi njegovom zatrpavanju i slabljenju njegove sposobnosti da obavlja glavni zadatak zbog kojeg i postoji – da bude „čuvar Ustava“.

Time je Mitrovdanski ustav ispunio sve one nepretenciozne funkcije koje su mu na brzinu dodeljene nakon raspada Državne zajednice Srbija i Crna Gora: *prividno je konstitucionalizovao* Srbiju u kojoj su i političke partije i građani osećali objektivnu potrebu da se distanciraju od Miloševićevog nasleđa, *proklamovao* je neotuđivost narodnog suvereniteta i podelu vlasti kako bi kod građana izazvao utisak da žive u ustavnoj, liberalnoj i demokratskoj državi i *obezbedio* je nesmetano funkcionisanje partokratskih mehanizama koji su *de facto* već bili uspostavljeni nakon svrgavanja Slobodana Miloševića i ubistva Zorana Đinđića. Srbija se, međutim, na taj način nije uzdigla do ustavne države (tj. države koja uz pomoć ustavnog sistema može da usklađuje politički i pravni sistem), nego je ostala *fasadna ustavna država* u kojoj je sam Ustav zacementirao jaz između prerogativne države („političkog ustava” koji omeđuje „instancu apsolutne vlasti” u Samardžičevoj terminologiji) i pravne države („državnopravnog ustava” u Samardžičevoj terminologiji), ostavio manevarski prostor prerogativnoj državi da se bori protiv onoga što ona sama doživljava kao „krizu države” i učinio prvi korak u definisanju opasnosti koje joj prete „odozgo” i „odozdo”. Time stižemo i do glavne funkcije koju su Mitrovdanskom ustavu ustavotvorci bili namenili.

U kampanji koja je pratila pisanje Ustava i njegovo potvrđivanje na referendumu dominirala je tvrdnja da se njime „brani Pokrajina Kosovo i Metohija” u državnim granicama Srbije (i ispunjava proroštvo ondašnjeg premijera Vojislava Koštunice da će Kosovo „zauvek” biti srbijanska pokrajina). Ova tvrdnja bila je neobična s obzirom da je Srbija nakon Kumanovske kapitulacije u ratu sa snagama NATO 1999. morala da prihvati Rezoluciju Saveta Bezbednosti UN br. 1244 kojom je na neograničen rok uveden međunarodnopravni protektorat nad teritorijom Kosova i Metohije – čime je ona *istrgnuta izvan ustavnopravnog sistema Srbije* – i predviđen sasvim neproziran način dolaženja do njenog „konačnog statusa” (nakon okončanja protektorata) – čime je Srbija ostala bez garancija da će uopšte učestvovati, a kamoli imati odlučujuću reč u utvrđivanju tog „konačnog statusa”. Odluka srbijanskog ustavotvorca da vrati Kosovo i Metohiju u ustavni sistem Srbije mogla je da znači samo dve stvari: ili da je ustavni sistem Srbije besmislen ili da u Srbiji postoji ozbiljna volja da se krene u novi rat kojim bi Kosovo i Metohija bila oslobođena od okupacije SAD i Evropske unije. Iako je već *prima facie* bilo jasno da je druga opcija neizvodljiva, s obzirom na rasulo koje je i pre i posle 2006. u Srbiji vladalo, postavlja se pitanje zbog čega se ustavotvorac uopšte bavio (pred) određivanjem („konačnog”) statusa Kosova i Metohije kada nije ništa supstancijalno dodao onome što je već stajalo u Miloševićevom ustavu.²⁴ Odgovor na to

24 U članu 182, stav 2 Mitrovdanskog ustava stoji: „Republika Srbija ima Autonomnu pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu pokrajinu Kosovo i Metohija. Suštinska autonomija Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija uređuje se posebnim zakonom koji se donosi po postupku predviđenom za promenu Ustava”. Ovo nije ništa supstancijalno više od onoga što je propisivao član 6. Miloševiće-

pitanje može se naći samo ako se realni značaj dovođenja Mitrovdanskog ustava sa „odbranom Pokrajine Kosovo i Metohija” premesti u kontekst osiguranja partokratskog ustrojstva prerogativne države i „optimalizacije” njene borbe protiv „krize države”.

Uzroci postojanja „krize države” u Srbiji bi se na osnovu ideološkokritičkog čitanja Mitrovdanskog ustava mogli vezati i za opasnosti koje prete „odozgo” i opasnosti koje prete „odozdo”. Iako su se kao pristalice evrointegracije Srbije u javnosti predstavljali svi političari na vlasti, od Miloševića (koji je takođe smatrao da Srbija treba da postane punopravni član Evropske unije, ali pod uslovima koje će sama diktirati) naovamo, u Mitrovdanskom ustavu Evropska unija nije pomenuta nijednom,²⁵ čime je implicirano da u njoj i dalje obitava (kako ju je Samardžić nazvao) „panintervencionistička volja” koja Srbiji prete „odozgo” (zbog čega, kako to danas napokon otvoreno govore Vojislav Koštunica, Slobodan Samardžić i ostali lideri DSS-a, Srbija ne treba, štaviše *ne sme* da bude član Evropske unije). Na drugoj strani, davanje „suštinske autonomije” dvema pokrajinama odavalo je brigu ustavotvorca za to kako da se Srbija odbrani od opasnosti koje prete „odozdo” (tj. od pridruživanja Vojvodine već „odmetnutom” Kosovu i Metohiji) nego da se učine neki realni pomaci u decentralizaciji i regionalizaciji koje je DOS obećao pred savezne izbore od 24. septembra 2000.

Naposletku, verovatno najveću novost Mitrovdanski ustav je doneo u članu 114, namećući obavezu predsedniku Republike da se pred Skupštinom zakune na to da će „sve svoje snage posvetiti očuvanju suverenosti i celine teritorije Republike Srbije, uključujući i Kosovo i Metohiju kao njen sastavni deo”. Ovde je već na delu bilo pravo ustavnopravno pozitiviranje Kosovskog zaveta (čijim se čuvarom samo-poima Srpska Pravoslavna Crkva): pred Skupštinom kao mestom reprezentacije – ali ne naroda, nego partokratske nomenklature – predsednik Republike je trebalo da se pojavi kao njihov navlastiti simbol, kao prvi među jednakima, i da u ime svih prihvati modernizovanu verziju moralnog samoobavezivanja na ponovno osvajanje Kosova i Metohije (alternativa časnog poraza i odlaska u „carstvo nebesko” diskretno je izostavljena iz te verzije). Ipak, ako se uzme u obzir da je popularni Boris Tadić iz DS-a (stranke koja se programski izjašnjavala za evrointegracije Srbije) u to vreme bio predsednik Republike i da je po novom ustavu mogao da se još dva puta

---

vog ustava: „U Republici Srbiji postoje Autonomna pokrajina Vojvodina i Autonomna pokrajina Kosovo i Metohija, kao oblici teritorijalne autonomije”.

25 Evropa se u Ustavu pominje samo krajnje uopšteno, u članu 1: „Republika Srbija je država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive, zasnovana na vladavini prava i socijalnoj pravdi, načelima građanske demokratije, ljudskim i manjinskim pravima i slobodama i pripadnosti evropskim principima i vrednostima”. Šta su sve „evropski principi i vrednosti” diskutabilno pitanje, a nema nikakve sumnje da tu spadaju i principi i vrednosti koje je zagovarao Karl Šmit, a koje su danas u potpunoj opreci sa principima i vrednostima na kojima počiva Evropska unija.

kandiduje za tu poziciju, član 114 Ustava mogao bi se čitati i kao namera pravovernog DSS-a da spreči ponovno uzdrmanje partokratskih temelja prerogativne države i snaženje autokratskog kursa (rukovođenog, barem na rečima, proevropskom politikom). U tom smislu bi se Mitrovdanski ustav mogao čitati i kao obezbeđenje ortodoksno partokratskih snaga od zapravo najveće opasnosti koja im je pretila iz sopstvenih redova – od potencijalnog *pretendenta na autokratiju koji bi lako digao ruke od Kosova i Metohije, skrivajući se iza novih ideoloških pokrova evrointegracije Srbije*. To bi ujedno bilo najviše do čega bi Mitrovdanski ustav mogao da dosegne: osiguranje fasadne ustavne države koja će biti u permanentnoj i sveprisutnoj „krizi” (s obzirom da Srbija „nikada” neće priznati nezavisnost Kosova i Metohije i da će, samim tim, „uvek” biti na ivici ratnog ili barem vanrednog stanja), koja neće moći nikada da prevaziđe rasep između prerogativne i pravne države i koja će svoj *raison d'être* nalaziti već u tome što će obezbeđivati legitimaciju partokratski ustrojenoj prerogativnoj državi da se beskonačno bori sa opasnostima koje prete i „odozgo” i „odozdo” – ali i iz njene vlastite „sredine”, od popularnih lidera koji su se u celokupnoj istoriji Srbije (kao nezavisne države i kao sastavnog dela Jugoslavije) dokazali kao najveći konkurenti za uzurpaciju narodnog suvereniteta. A za sve to vreme, sama država će služiti kao plen kojim se namiruju partokratske piramide, sastavljene od „prvoboraca”, niže pozicioniranih stranačkih kadrova i „strankama bliskih biznismena” – i to dodeljivanjem raznovrsnih privilegija (prvima), radnih mesta u (sve dilentantskijoj) državnoj administraciji (drugima) i prilika za manipulaciju privatizacijama, porezima i subvencijama (trećima).

Zaključak

Na osnovu svega što je u ovom tekstu izloženo moglo bi se zaključiti da je Srbija danas poprište raznovrsnih kriza koje kulminiraju – za pristalice etatističko-konzervativnog diskursa – u krizi države, odnosno – za pristalice liberalno-konstitucionalnog diskursa – u krizi političke elite koja je nesposobna za stvaranje ustavne države (kao pretpostavke za uključivanje Srbije u sveevropske napore za konstitucionalizacijom Evropske unije, kao i u globalne napore za konstitucionalizacijom Ujedinjenih nacija). Sve ostale konsekvence proizlaze iz ovog prethodnog opredeljenja za jedan od dva temeljna diskursa o tome *u čemu vrhunski kriza u Srbiji*. Konsekventni etatističko-konzervativni način razmišljanja – inače, danas jedino prisutan u DSS-u, partiji koja je principijelni autor Mitrovdanskog ustava i koja danas nastoji da ga iz opozicije što je u većoj meri štiti – u krizi države političko-teorijski prepoznaje ultimativnu tragediju modernog sveta, dok praktičnu politiku usmerava ka evroskepticizmu, doslednoj unitarizaciji Srbije i striktnoj partokratiji na temelju „čelave verzije” Kosovskog zaveta (tj. Kosovskog zaveta lišenog moralnog imperativa da se „carstvo nebesko” prihvati kao jedina alternativa reintegraciji

Kosova i Metohije u Srbiju). Obrnuto, konsekventni liberalno-konstitucionalni način razmišljanja u Srbiji sa Mitrovdanskim ustavom ne prepoznaje ništa više do jedne fasadne ustavne države u kojoj se malo polaže na vrednosti mira, opstanka i zadovoljstva *svih* građana i u kojoj ne postoji nikakav ustavni sistem kadar da pomiri politički i pravni sistem. Upravo suprotno, u savremenoj Srbiji potpuno su se razišli prerogativna i pravna država, tako da je prerogativnoj državi omogućeno da partijskim kanalima uspostavi piramidu privilegija svojih članova i njihovih srodnika i prijatelja, neutralizuje podelu vlasti, uskrati garancije sudskoj vlasti (usled čega dolazi do dalekosežnog obezvređivanja ljudskih prava svih onih koji su isključeni iz spasonosnih partijskih kanala) i u korenu saseče bilo koji supstancijalniji oblik federalizma. A kao što je Hobz pre skoro četiri veka lepo primetio, „obaveza podanika prema suverenu traje samo dotle dok traje moć kojom je on u stanju da ih štiti, i ne duže”. Ako je dosadašnja politika „I Evropska unija i Kosovo” dovela do paradoksalnog ishoda da najveći deo građana Srbije smatra i da je dalja „borba” za Kosovo uzaludna i da se Srbija ne treba odreći suvereniteta u korist Evropske unije (Molnar, 2013: 86–87), onda bi najjači motor jačanja proevropskog raspoloženja u Srbiji u budućnosti mogla biti upravo nada svih onih izopštenih iz partokratske piramide privilegija da će im mnogo bolju zaštitu od srbijanskog „suverena”, ovakvog kako on danas izgleda, pružiti Evropska unija sa Srbijom kao svojom punopravnom članicom.

Između ova dva pola komeša se danas glavovina političkog života u Srbiji – tek parcijalno uokvirenog Mitrovdanskim ustavom i samo fragmentarno podvrgnutog bilo kakvim pravnim pravilima – bez snage da se konzistentno opredeli za bilo koju stranu. Zaklinjanja na dalekosežne reforme u cilju ubrzane integracije Srbije u Evropsku uniju, koja se danas sve češće mogu čuti (po pravilu praćena zaklinjanjem na nepriznavanje nezavisnosti Kosova i Metohije), ostaće – kao i do sada – prazne priče ako ih ne budu pratili sasvim konkretni koraci na planu sređivanja ustavnog haosa koji je ostao kao zaveštanje svih onih koji su do sada vladali postkomunističkom Srbijom.

Literatura

- Antonić, Slobodan. 2002. *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*. Beograd: Otkrovenje.
- Basta, Danilo N. 1999. „Krizna i obnova prava.” U *Krizna i obnova prava*, uredio Zoran Ivošević, 7–14. Beograd: CUPS.
- Braatz, Werner E. 1971. „Two Neo-Conservative Myths in Germany 1919–32: The 'Third Reich' and the 'New State.'” *Journal of the History of Ideas* 32(4):569–584.
- Bracher, Karl Dietrich. 1968. „Staatsbegriff und Demokratie in Deutschland.” *Politische Vierteljahresschrift* 9/1:2–27.

- Burckhardt, Jacob. 1958. *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Leipzig: Richard Pries.
- Cicero, Marcus Tullius. 1960. *Vom Gemeinwesen*. Zürich: Artemis Verlag.
- Đilas, Milovan. 1990. *Nova klasa*. Beograd: Narodna knjiga.
- Đilas, Aleksa. 1990. *Osporavana zemlja. Jugoslovenstvo i revolucija*. Beograd: Književne novine.
- Đinđić, Zoran. 1988. *Jugoslavija kao nedovršena država*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Föllmer, Moritz. 2001. „Der 'kranke Volkskörper'. Industrielle, hohe Beamte und der Diskurs der nationalen Regeneration in der Weimarer Republik.” *Geschichte und Gesellschaft* 27(1): 41–67.
- Graf, Rüdiger. 2010. „Either-Or: The Narrative of 'Crisis' in Weimar Germany and in Historiography.” *Central European History* 43/4: 592–615.
- Habermas, Jürgen. 2004. *Der gespaltene Westen. Kleine politische Schriften X*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hamilton, Aleksander. 1981. „Federalistički spis No. 6.“ U *Federalistički spisi*, uredili Aleksander Hamilton, Džejsms Medison i Džon Džej, 205–211. Beograd: Radnička štampa.
- Hobz, Tomas. 1991. *Levijatan, ili materija, oblik i vlast države crkvene i građanske*. knj. 1. Niš: Gradina.
- Jovanov, Neca. 1979. *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine*. Beograd: Zapis.
- Jovanović, Slobodan. 1990a. „Naše ustavno pitanje u XIX veku.” U *Sabrana dela*, knj. 2, Beograd: BIGZ, Jugoslavija publik i Srpska književna zadruga.
- . 1990b. *Vlada Aleksandra Obrenovića. Knjiga prva (1883–1897)*, u: *ibid.*, knj. 6
- . 1990c. *Vlada Aleksandra Obrenovića. Knjiga druga (1897–1903)*, u: *ibid.*, knj. 7
- . 1990d. *O državi. Osnovi jedne pravne teorije*, u: *ibid.*, knj. 8
- . 1990e. „Današnja politička kriza”, u: *ibid.*, knj. 9
- . 1990f. „Je li federalizam kod nas mogućan”, u: *ibid.*, knj. 11
- . 1990g. „Ustavno pitanje”, u: *ibid.*
- . 1990h. „Američki federalizam”, u: *ibid.*, knj. 12
- . 1990i. „O totalitarizmu”, u: *ibid.*
- . 1990j. „Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera”, u: *ibid.*
- . 1990k. „Zapisi o problemima i ljudima 1941–1944.”, u: *ibid.*
- Kozelek, Rajnhart. 1997. *Kritika i kriza. Studija o patogenezi građanskog sveta*. Beograd: Plato.
- Meinecke, Friedrich. 1963. *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Michels, Robert. 1970. *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.

- Molnar, Aleksandar. 1994. „Tri lica Behemota ili o aktuelnosti jednog simbola iz istorije socijalne misli.” *Sociologija* 36/3: 287–301.
- . 2008. *Oproštaj od prosvetiteljske ideje ustavotvorne skupštine? O rotacionom kretanju revolucije u Srbiji, 2000–2007*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fabrika knjiga.
- . 2010. *Sunce mita i dugačka senka Karla Šmita. Ustavno zlopačenje Srbije u prvoj dekadi 21. veka*. Beograd: Službeni glasnik.
- . 2013. *Ustavni haos prve revolucionarne rotacije u Srbiji (5. oktobar – 27. jul 2012). Sociološkopravna studija*. Beograd: Fabrika knjiga i Fond za otvoreno društvo.
- Pešić, Vesna. 1993. „Nationalism, War and Disintegration of Communist Federations: The Yugoslav Case” U *Yugoslavia, Collapse, War Crimes*, uredila Sonja Biserko, 37–56. Belgrade: Centre for Anti-War Action & Belgrade Circle.
- Schmitt, Carl. 1926. *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Samardžić, Slobodan. 2001. *Norma i odluka. Karl Šmit i njegovi kritičari*. Beograd: Filip Višnjić.
- Sekelj, Laslo. 2001a. „SFRJ: u potrazi za političkom zajednicom 1968–1988.” U *Identitet: Srbi i/ili Jugoslaveni*, uredio Laslo Sekelj, Beograd: Institut za evropske studije.
- . 2001b. „Prinudna demokratizacija kriminalizovane države.” U *Revolucija i poredak. O dinamiци promena u Srbiji*, uredili Ivana Spasić i Milan Subotić, 93–106. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- St. Augustine. 1987. *City of God*. London: Penguin Books.
- Veber, Maks. 1976. *Privreda i društvo*. knj. 2, Beograd: Prosveta.
- Veber, Maks. 1988. „Socijalizam.” U *Kritika kolektivizma. Liberalna misao o socijalizmu*, uredio Vladimir Gligorov, 31–54. Beograd: Filip Višnjić.
- Weber, Alfred. 1925. *Die Krise des modernen Staatsgedankens in Europa*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Weimayr, Matthias. 1999. „Carl Schmitt – Sprache der Krise / Krise der Sprache.” U *Gegen den Ausnahmestand. Zur Kritik an Carl Schmitt*, Herausgeber Wolfgang Pircher, 53–84. Wien i New York: Springer.

Summary: Obsession with the Crisis of State and Impossibility of Constitutional State Building: Circulus vitiosus of Partocracy in Serbia

In the article the author deals with the persisting impossibility of Serbian political elite to build constitutional state. Instead of developing constitutional state, modern independent Serbia in her century and a half long history witnessed only various constitutional facades for either autocracy or partocracy. After experiencing communism in so-called Second Yugoslavia, Serbian political elite proved

to be most devoted to the principle of partocracy, which survived the autocratic challenges of Slobodan Milošević (1997–2000) and Zoran Đinđić (2000–2003), never facing any real constitutional “threat”. Therefore, the real “crises of state” was always perceived by this elite as combination of dangers, coming from “above” (i.e. from federal structures such as Yugoslavia or supranational organizations such as European Union) or from “beneath” (i.e. from various self-organized social groups opposed to the ruling party/parties). In the article, the author argues that the most important source of the “crisis of state” in Serbia was and is mentioned persisting impossibility of Serbian political elite to build constitutional state.

Key words: state, crisis, constitution, partocracy, autocracy, democracy

Rad prijavljen: 30. 7. 2013.

Rad recenziran: 25. 9. 2013.

Rad prihvaćen: 31. 10. 2013.